

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Skoven *i lokalhistorien*

Dansk Historisk Fællesråd
Skovhistorisk Selskab

Skoven i lokalhistorien

Skoven i lokalhistorien

Redigeret af *Bo Fritzboeger*

Dansk Historisk Fællesråd
Skovhistorisk Selskab
1999

Skoven i lokalhistorien.

Redigeret af Bo Fritzbøger.

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd
og Skovhistorisk Selskab.

© Copyright udgivere og forfattere 1999.

Grafisk tilrettelægning: Jens Lorentzen.

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s.

Printed in Denmark 1999.

ISBN: 87-7423-097-2

Udgivet med støtte fra Det humanistiske Forskningsråd
og Carlsen-Langes Legatstiftelse

Forside:

Stødskud fra et af de egetræer, som i 1784-85 blev plantet på bar mark nær Bremerhus under Brahetrolleborg gods. Allerede før 1812 blev bevoksningen, som den første i Verden, udlagt som en såkaldt »videnskabelig prøveflade«, hvor C. D. F. Reventlow foretog målinger af træernes stamtals-, omkreds-, højde- og masseudvikling. Prøvefladen blev gennem de følgende generationer fulgt tæt af skovforskerne, indtil de gamle ege i 1970erne måtte lade livet til fordel for hurtigvoksende nåletræer. Foto: Bo Fritzbøger.

Forord

Især i ældre tid havde skovens ressourcer en væsentlig betydning for landbefolkningens hverdagsliv. Såvel skoven selv som menneskets mangfoldige former for udnyttelse af dens rigdomme udgør derfor i store dele af Danmark et ikke uvæsentligt lokalhistorisk tema.

Den foreliggende antologi har til hensigt, gennem anlæggelsen af elleve forskellige synsvinkler, at tjene som inspirationskilde for lokalhistoriske studier i skovens og skovbrugets historie. Og det er vort håb, at den samtidig vil kunne bruges som håndbog i udnyttelsen af de trykte og utrykte kilder, der særligt knytter sig til skovens lokalhistorie.

Bo Fritzboeger

Indhold

Jesper Laursen: Fortidens spor i skovene · 8

Erik Holmsgaard:

Skovdyrkningen former skoven · 18

Bente Jessen Graae & Peter Milan Petersen:

Naturen – den levende historiefortæller · 27

Ebbe Bøllehuus: Skovbrugets værktøj · 34

Lilly Wiberg: Skovbrugets arbejdere · 44

Tommy P. Christensen:

Skovbrugets personalhistorie · 55

Jørgen Ganshorn: Skovvæsenets bygninger · 62

Mogens Hansen: Hede bliver til skov · 67

Jesper Laursen: Skov og jagt · 74

Bo Fritzboer: Skov og landskab · 81

Charlotte S.H. Jensen:

På grænsen til den anden verden · 91

Noter · 103

Om forfatterne · 110

Fortidens spor i skovene

af *Jesper Laursen*

Syn for sagen

Vil man vide noget om en skovs historie, kan man søge oplysninger i litteraturen eller måske i arkivalier. Men man kan også til en begyndelse gå ud i skoven og søge oplysninger i det, man ser. Især de ældre skovområder rummer en værdifuld vidensbank, som udgøres af en overdådig mængde fortidsspor, hvis lige ikke findes andre steder i det danske kulturlandskab. På grund af århundreders skånsom skovdrift er fortidsminderne velbevarede, og ofte indgår de åbenlyst i uforstyrrede sammenhænge, som langsomt toner frem og falder på plads som brikker i et puslespil, efterhånden som det lykkes at læse skovlandskabet.

I det følgende skal der med udgangspunkt i en nyere undersøgelse fortælles om historien, som den fremtræder i Århuskovene.¹

Topografi

De offentligt ejede skove syd for Århus har tidligere hørt under godserne Marselisborg, Moesgård og Vilhelmsborg. Det i alt knap 1000 ha store skovareal udgøres dels af et sammenhængende, ca. 10 km langt og op til 1,5 km bredt bælte langs Kattegatkysten, dels af to separate skovpartier lidt længere inde i landet, fig. 1-2.

Hovedparten af terrænet er stærkt kuperet, præget af vældige bakker, dybe slugter, spredtliggende vådområder og gennemskåret af adskillige, større og mindre vandløb. Undergrunden veksler mellem ler, sand og grus.

Undersøgelsen

Med henblik på at få et overblik over allerede kendte fortidsminder blev Nationalmuseets sognebeskrivelse og arkiv samt supplerende arkivmateriale

på Moesgård Museum gennemgået. Endvidere blev der foretaget en systematisk gennemgang af Matrikelarkivets udskiftningskort og ældste matrikelkort, ligesom andet historisk kortmateriale, herunder Videnskabernes Selskabs konceptkort og ældste udgave af målebordsblade, blev studeret nøje. Endelig blev der søgt oplysninger om skovene i områdets lokalhistoriske arkiver samt i godsarkiverne, i stednavneoptegnelser fra Institut for Navneforskning og i Dansk Folkemindesamlings optegnelser, ligesom relevant lokalhistorisk litteratur blev gennemlæst.

Alt i alt var disse indledende undersøgelser af stor betydning for det efterfølgende arbejde, idet de i mange tilfælde førte til registrering af levn, som ellers ville have været vanskelige at erkende eller næsten umulige at funktionsbestemme.

Derefter fulgte det egentlige registreringsarbejde, der foregik som systematiske rekognosceringer i forårsmånederne, hvor sigtbarheden er størst og skovbunden mest muligt blottet. Som arbejdskort benyttedes geodætiske 4 cm kort suppleret med skovkort og orienteringsløberkort, hvor disse forefandt.

Skovstykkerne blev gennemvandret afdelingsvis, således at ganglinierne fulgte diger, grøfter, veje og lignende. Afstanden mellem linierne varierede afhængig af terrænets karakter og bevoksningernes tæthedsgrad, men oversteg normalt ikke 50 m.

Fortidens spor

Århuskovene viste sig at rumme et usædvanligt stort antal fortidsminder, som vidner om skiftende tiders anvendelse af de nuværende skovområder til mange forskellige formål. De mange levn fra nyere

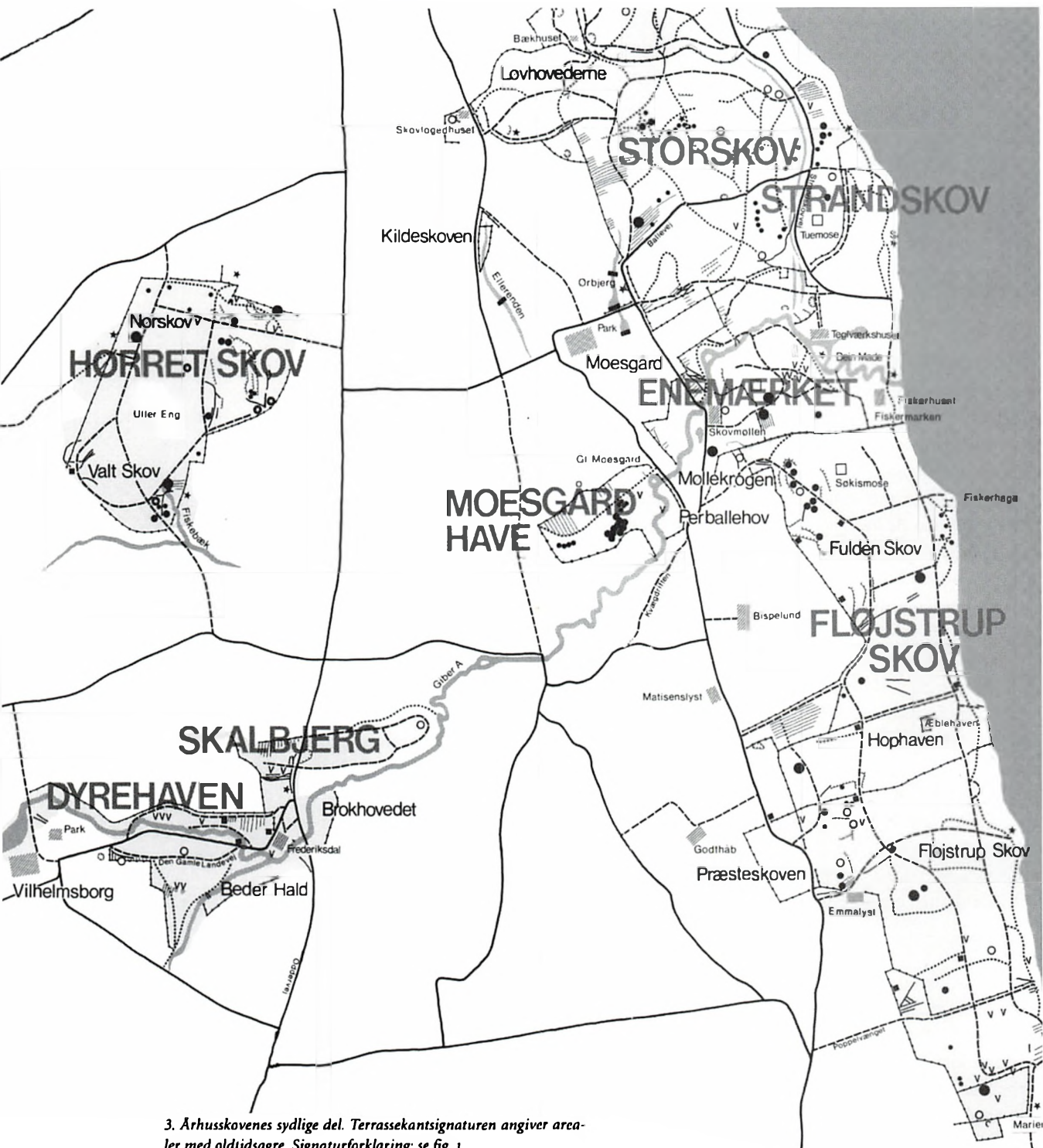
Det er en udbredt opfattelse, at de gamle skovområder har ligget hen som skov siden tidernes morgen. Dette er dog en sandhed med modifikation. Alene den talrige forekomst af gravhøje er indirekte vidnesbyrd om, at store dele af skovene har været opdyrket i oldtiden, idet højene erfaringsmæssigt har ligget i nærheden af bopladserne.

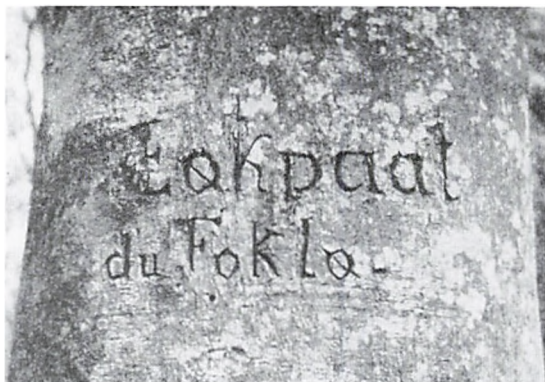
1. Udskiftningskort over Moesgård 1783. Det detaljerte kort viser bl.a., hvordan mark- og skovreguleringer har medført, at arealer med højryggede agre er blevet indlemmet i skovene. Moesgård Museum.

2. Århuskovenes nordlige del. Terrassekantsignaturen angiver arealer med oldtidsagre. Efter Jesper Laursen 1982 (se note 1).

4. En krybskytte skrev i begyndelsen af dette århundrede denne hilsen: »Løkpaat du Fo Klø« til Moesgårds skovfoged og skytte, der gik under øgenavnet Løkpaat.

Fra Århuskovene kendes godt 100 gravhøje svarende til i snit én pr. 10 ha. Tilstedeværelsen af udstrakte oldtidsagre og de mange spredtliggende stenrydningsdynger er mere direkte vidnesbyrd, ligesom systemer af højryggede agre viser, at skovpartier også i historisk tid har været under plov. Hovedparten af de højryggede agre findes fortrinsvis i de nuværende skovområders yderzone, og ved hjælp af udskiftningskort og ældste matrikelkort kan det fastslås, at hovedparten var i brug endnu i 1700-tallet, fig. 3.²

Til trods for, at skoven førhen blev udnyttet som ressourceområde for landbrugets husdyrhold (græsning, løvfodring, oldendrift og høslet), har denne anvendelse kun efterladt sig få spor i Århuskovene. Stednavne som Hestehaven og Hophaven vidner dog om, at man har haft indhegnede græsningsarealer til husdyrene, og i sidstnævnte tilfælde er jorddiget bevaret. Endvidere findes spor af et sluseanlæg, som i forrige århundrede blev anvendt i forbindelse med engoverrisling.³

Jagt

Skønt der uden tvivl har været drevet jagt i Århuskovene siden Arilds tid, er der ikke meget at se. Et inddiget skovstykke, Dyrehaven, som gennem skriftlige kilder kan føres tilbage til 1662, har haft til formål at sikre den herskabelige husholdning på Vilhelmsborg stabile leverancer af hjortevildt.⁴

Man har desuden kendskab til en nu tilkastet for-

sækning, som angiveligt skulle være rester af en ulvefaldgrube, der efter alt at dømme har været anvendt som led i 1600-1700-tallets ulvebekæmpelse.⁵ I denne forbindelse skal herregårdenes skaktformede iskældre nævnes, idet de ofte fejlagtigt er blevet opfattet som ulvefaldgruber. Disse imponerende skakter, som kan være 4-5 m i diameter og op til 6 m dybe, blev bygget til opbevaring af is, der blev anvendt i herskabskøkkenet. Moesgårds iskælder, som nu ligger delvist opfyldt på en skovklædt bakketop, blev anlagt i slutningen af 1700-tallet.⁶

Endelig findes i Moesgård skov et lidt atypisk jagthistorisk levn, nemlig resterne af en gammel bøg med spor af en indskrift, skrevet af en krybskytte omkring århundredskiftet, fig. 4.⁷

Fiskeri

Også fiskeriet har sat sine spor i Århuskovene. Den kystnære beliggenhed og de mange vandløb, der kunne opstemmes, har frembudt ideelle betingelser for såvel saltvands- som ferskvandsfiskeri. I skoven helt ud til kysten finder man således et firkantet digeomkranset jordstykke, som er resterne af det bosted, Vilhelmsborgs fisker benyttede i forrige århundrede. Dæmninger på tværs af vandløb vidner desuden om, at man har anlagt opstemmede fiske-damme med henblik på opdræt af »herrefisk« som eksempelvis karper, karusser og geder.⁸

Mølledrift

Langs vandløbene findes desuden større dæmninger, som er rester af kornmøller og stampemøller, der i flere tilfælde kan føres tilbage til 1600-tallet. I tilknytning til dæmningerne ses ofte spor af møllekanaler og bygningsrester, fig. 5.⁹

Skovbrug

Hovedparten af de skovbrugslevn, som findes i Århussskovene, giver sig til kende som forskelligartede digeforløb. Et stærkt sammensunket dige angiver således grænsen for en såkaldt boghave, som var i brug fra 1600-tallets slutning. Inden for det inddigede areal såede man bog og agern med henblik på senere udplantning.

Som led i bestræbelserne for en mere rationel skovdrift anlagde man i 1800-årene flere intensivt drevne skovplanteskoler. De firkantede, digeomkransede skovstykker kendes eksempelvis under benævnelsen »Plantagen« eller »Bomskolen«, som er en fordanskning af det tyske »Baumschule«.

Mindre, firkantede skovstykker omgivet af et dige kan dog også være rømmede husgrunde, hvor skovarbejdere eller skovopsynsmænd havde deres

bolig. Husgrundene giver sig ofte til kende som ruinhobe eller mere diskret gennem tilstedeværelsen af en brønd eller blot et par forkrøblede frugttræer. I tilfælde af, at der har hørt tjenestejord til disse bosteder, ses ofte stenrydningsdynger i området.

Hovedparten af de langstrakte diger, der afgrænser skovene, har fungeret som fredskovsdiger siden begyndelsen af 1800-tallet, da det blev påbudt, at skove, der faldt ind under fredskovsbestemmelserne, skulle være inddigede. Overalt i skovene finder man desuden aflange forsænkninger med en lav jordvold langs den ene langside. Det er rester af savgrave, som man anlagde for at skære kævlerne op direkte på det sted, hvor træerne var fældet, fig. 6.

Et stort antal bevarede afdelingssten i Vilhelmsborgskovene er fra forrige århundrede. Romertallene på de tilhuggede granitsten angiver numrene på de afgrænsede arealer, »afdelinger«, skovene blev inddelt i med henblik på en rationel skovdrift, fig. 7.¹⁰

5. Ny Mølle fotograferet o. 1865. Stampemøllen blev nedlagt 1877, men dæmningen ses stadig. Lokalhistorisk Samling, Århus Kommunes Hovedbibliotek.

6. Afslang forsækning efter en savgrav med en jordvold på den ene side. Foto: Jesper Laursen.

Råstofudnyttelse

I Århuskovene findes talrige spor, som viser, at man også har udnyttet de ressourcer, der findes i undergrunden. Allerede i oldtiden anvendte man undergrundens vældige stenforekomster til gravmonumenter. De mange skamferede storstensgrave vidner om, at man i historisk tid har genanvendt disse sten, som nok især er gået til vej anlæg og byggeri. Man har naturligvis også i udstrakt grad gjort brug af de spredtliggende, jordfaste sten. Dette ses af mange nedgravninger i skovbunden, hvor man ofte finder rester af sprængte sten. Mange fritliggende sten med kløveriller er udtryk for mislykkede kløvninger. I nyere tid er mange sten blevet anvendt direkte i skoven, bl.a. til broer, vejstenkister, ledsten og afdelingssten.

De fleste grusgrave ligger op til veje og mølleanlæg. Her har man hentet fyld til henholdsvis vej- og dæmningsbyggeri. Siden 1600-tallet og især i sidste halvdel af forrige århundrede har man anvendt mergel som jordforbedringsmiddel i landbruget. Mens de fleste mergelgrave efterhånden er fyldt op i det åbne land, ligger de stadig tilbage i skovene, hvor man især finder dem i yderområder, der støder op til dyrket mark.

De fleste større lergrave i Århuskovene skal ses i sammenhæng med nyere tids teglproduktion. Fra slutningen af 1700-tallet og frem for alt i løbet af 1800-årene blev der produceret tegl på Marselisborg, Moesgård og Vilhelmsborg. Hovedgårdsteglværkerne giver sig til kende både i stedsnavnestoffet og som synlige levn, men kan naturligvis også spores i godsarkiverne. Udover lergrave omfatter de synlige levn spor af æltegrave, tørrelader og ovne. Teglværkernes beliggenhed ved eller i skovene er

7. Afdelingssten i Vilhelmsborg skov anbragt i hjørnet mellem afdeling X og XI. Foto: Jesper Laursen.

*selisborg og Moesgård skov. Hulvejen på
vasserer Skelbækken over en stenkiste, som
fra o. 1870. Privateje.*

bl.a. betinget af de tilgængelige brændselsressourcer, som foruden træ omfattede tørv.

I Århuskovene er der foregået tørvegravning i stor stil fra 1700-tallet og indtil midten af dette århundrede. På Moesgårds teglværk, som var i brug i sidste halvdel af 1800-årene, fyrede man fortrinsvis med tørv fra en mose i nærheden. Tørvegravningen har her efterladt en stedvis meget uregelmæssig overflade, samt kanallignende afvandingsgrøfter.¹¹

Færdsel

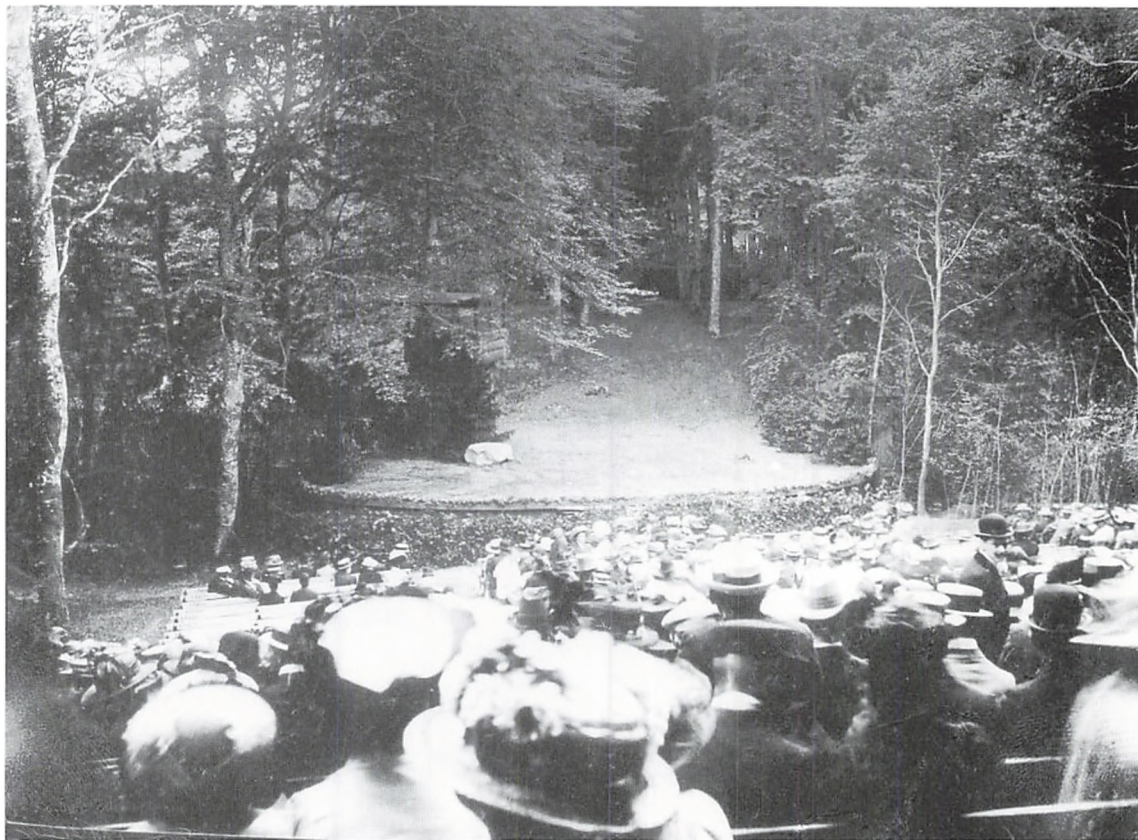
Ikke overraskende har også den færdsel, som skiftende tiders aktiviteter afstedkom, trukket sine spor i Århuskovene. Vedvarende færdsel på skrånende terræn medfører, at der dannes hulvejsspor. Mange dybe, forgrenede hulveje vidner om hovedvejsstrøg, mens enkeltspor afspejler en mere begrænset, lokal trafik, f.eks. til og fra vandmøller.

De steder, hvor hulveje krydser vandløb, finder man ofte vadesteder med rester af stenlægninger. I forbindelse med indførelsen af det velordnede skovbrug i forrige århundrede etablerede man faste passager i form af stenkister over de mindre vandløb og broer over de større. I Århuskovene er størstedelen af stenkisterne i de senere år blevet erstattet af cementrør, men enkelte findes dog stadig bevaret.

Ved mange af de nuværende indkørsler til skovene ses ledstolper af sten, som er rester af de led, der sammen med digerne skulle hindre husdyrs samt uvelkomne gæsters adgang til skovene, fig. 8.¹²

Fritidsbrug

Med romantikkens gennembrud omkring år 1800 blev synet på vore skove tilført en ny dimension, som rakte ud over det rent nyttebetonede. For romantikerne var skoven det, der kom nærmest den

ophøjede uberørte natur, som man netop higede så stærkt efter. Landadelen var tidligt ude med hang til romantiske haver og tilstødende skove indrettet med forskellige, stemningsskabende anlæg. I Århuskovene er tilstedeværelsen af kunstige oldtidsminder, kildeanlæg og rester af lysthuse således vidnesbyrd om disse sværmeriske tilbøjeligheder.

Efterhånden som Århuskovene kom i offentligt eje, og byen i øvrigt rykkede nærmere, dannede de ramme om forskellige fritidsaktiviteter for det store skovsøgende publikum. Dette har bl.a. sat sig spor i form af nu nedlagte friluftsscener, kælkebakker og skihopanlæg, fig. 9.¹³

Lokalhistorien i skoven

Det er ikke bare Århuskovene der rummer en masse fortidsminder. Undersøgelser i Århus Amts skove

9. Friluftscene i Marselisborg skov 1910, da »Hagbarth og Signe« blev opført med Johannes Poulsen og Clara Pontoppidan i hovedrollerne. Århus Kommunes Skov- og Naturforvaltning.

som helhed viser, at situationen er den samme overalt.¹⁴ Man kan fastslå, at der for hver 1000 ha i snit findes ca. 59 fortidsminder, og heraf er de 39 uregistrerede. På landsplan kan det med rimelig sikkerhed anslås, at der alene i de ældre skove findes ca. 10.000 uregistrerede fortidsminder.¹⁵

Dette righoldige kildemateriale må betragtes som et vældigt lokalhistorisk potentiale såvel forsknings- som formidlingsmæssigt. Men samtidig er de mange uregistrerede fortidsminder i de danske skove paradoksalt nok også et problem. Erfaringerne viser nemlig, at de er truet af det moderne skovbrugs intensive driftsform og voldsomme maski-

ner. De økonomiske forhold i skovbruget bevirker, at gamle løvtræsbevoksninger i stor udstrækning erstattes af nåletrær, hvis omdriftstid som bekendt er væsentlig kortere. Dette resulterer i hyppigere og i forhold til fortidsminderne alt andet end nænsom afdrivning og påfølgende jordbundsbearbejdning i forbindelse med nybeplantninger. Endvidere bliver skovarbejdet i de privatejede skove i stigende grad udført som eksternt entreprenørarbejde, hvilket bevirker, at den beskyttelse, der ofte er forbundet med det lokale skovpersonales kendskab til en del

af de uregistrerede, synlige fortidsminder, bliver bragt til ophør.

De uregistrerede fortidsminders fremtidige bevaring er derfor betinget af, at de bliver registreret og derved kommer til skovejernes og fredningsmyndighedernes kendskab. For lokalhistorisk interesserede ligger der en oplagt opgave i at medvirke til at sikre bevaringen af dette uerstattelige skovhistoriske kildemateriale. Med det mål for øje kan man faktisk tage på skovtur og forene det nyttige med det behagelige!⁶

Skovdyrkningen former skoven

af Erik Holmsgaard

Frejlev Skov

Frejlev Skov ligger på det sydøstlige Lolland, ca. 7 km nordøst for Nysted. Skoven grænser med sin ene langside mod Guldborgsund. Der kommer mange besøgende i skoven,¹⁷ hvilket først og fremmest skyldes de jordfaste oldtidsminder, der omfatter tiden fra bondestenalder til bronzealder. Vilhelm Sidenius målte og indtegnede i begyndelsen af 1940'erne oldtidsminderne på et stort kort, og medregnes 3 jættestuer på marken i umiddelbar tilknytning til skoven, blev det til 125 bevarede gravminder plus 19 grave, som var ødelagt i hans tid.¹⁸

Senere har Skov- og Naturstyrelsen i 1988 foretaget nyregistrering og kortlægning og opgjort antallet af fortidsminder til 138 fredede fortidsminder og 30 som ikke er tinglyst.¹⁹ Der dukker stadig nye op – sidst en sten med skålformede fordybninger.²⁰ De mange oldtidsminder påvirker skovdriften. Dels må man ikke på grund af lovgivningen plante for tæt på dem, dels vil skovejeren gerne have, at minderne fremtræder smukt, hvilket bedst opnås, når de står i gammel løvskov.

Fra en senere periode er skoven også historisk interessant. Gamle beretninger fortæller, at bønderne i Frejlev fik skoven af dronning Margrethe »for tapper færd« – måske fordi de hjalp hende med at ødelægge et borganlæg tæt ved skoven.²¹ I hvert fald er det sikkert, at Christian II i 1521 stadfæstede bøndernes rettigheder til at drive svin på olden i deres egne skove uden at betale oldengæld. Dette at have egen skov var usædvanligt for bønder på den tid. De hundredårige stridigheder med lensmænd og

herremænd på Ålholm, der kulminerede med drab på en ridefoged i 1533, er beskrevet af Wilhelm von Antoniewicz i »Frejlev Skoves Historie«.²²

Ejerne af Frejlev Skov er naturligvis stolte af skoven og dens historie, som både for dem og for omverdenen er et bevis på, at bønderne i Frejlev var og er noget særligt. Det var også en kreds af Frejlevs beboere, der tog initiativ og samlede penge ind til Antoniewicz bog om skovens historie.²³ Denne blev skrevet under 2. Verdenskrig, da der både gik en national bølge over landet, og da det var godt at have sit eget brænde. Samtidig lod et flertal af skovejerne på deres skovparter tinglyse en deklaration om, at de forpligtigede sig og fremtidige ejere til ikke at sælge skovparterne til udenbys boende, med mindre det skete sammen med den gård, hvortil parten nu hører.²⁴

Skovene i Frejlev blev udskiftet fra græsningsarealet i 1821. Ved udskiftningen blev de arealer, der var flest træer på, klassificeret som skov, og det øvrige blev udlagt til græsning.²⁵ Før udskiftningen hang Roden Skov under Ålholm og Frejlev Skov sammen, som det ses af Videnskabernes Selskabs kort fra 1776. Efter udskiftningen havde bønderne i Frejlev nu to isoleret liggende skove, Hestekobbelsyd for Fuglsang og Frejlev Skov (Bøget og Grønæs). Forfatteren vil kun fremover beskæftige sig med Frejlev Skov.

Parcelskov

Skoven henlå i fællesskab mellem bønderne indtil 1874, hvor den blev udparcelleret,²⁶ hovedsagelig i skovparter på ca. 14 tdr. land (8 ha). De fleste parter blev fordelt på to parceller, som så for en dels vedkommende senere fik hver sin ejer. Parterne er rekt-

1. Hestekobbelsyd, Frejlev Skov og Roden Skov. Udsnit af Kort- og Matrikelstyrelsens 4-cm-kort. © Kort- og Matrikelstyrelsen.

angulære, og det fælles vejssystem er retlinet. Man kan dog stadig finde spor af den gamle øst-vestgående skovvej fra før udparcelleringen. Da parcellerne gennemgående er velformede og af rimelig størrelse, bærer skoven endnu ikke præg af at være en parcellskov på samme måde som mange parcellskove i andre dele af landet.

Ved ophøret af fællesskabet blev grænserne mellem parcellerne markeret med en grøft og en vold. Mange steder er disse grænser næsten ikke til at finde mere, fordi der er føget blade i grøften, og volden er skredet ud. Man må så ud med landmålerstokke, når der skal vises ud før hugst. Et gammelt råd er, at man skal fjerne de unge træer i skellene, så man ikke senere – når træerne bliver store – skal blive uvenner med sin nabo om et stort træ.

Mange af parcellerne ned mod Guldborgsund ender med en strandeng. Disse var alle tidligere græsset, selv de helt små. Man kan stadig finde hegnspæle i skellene. Men i de sidste 40 år er der blevet mindre og mindre græsning, og engene gror til med tagrør, der hvor amtet ikke har sat hegn og overtalt nogen til at holde græssende får. Hvor jorden er lidt højere, sær egen sig, men det tager lang tid før det bliver skov.²⁷ Man kan i den østlige del af skoven se karakteristiske bredkronede ege, hvor disse er kommet op på tidligt opgivne græsningsarealer, eller hvor tjørnene ikke er hugget bort og derfor har beskyttet en egeplante.

Træartsvalg og foryngelse

Frejlev Skov er en frodig skov med bøg af første bonitet. Skoven vokser på lerjord, der ligger på kridt. Efter oktoberstormen i 1967 – hvor der hos en del ejere faldt 6-8 gange en normal årshugst – havde næsten alle de væltede bøger hvide rødder, fordi de var gået ned i kridtet. Jo længere østpå man kommer i skoven, jo mere vandlidende bliver den, og derved mest egnet til eg. Det anføres da også, at der før indfredningen var både eg og bøg i Frejlev²⁸ og botanikeren Chr. Th. Vaupell skriver om den nærliggende Roden skov, at den tilforn var »en Egeskov, hvor Avnbøg dannede Underskoven. Egene nøde stor

2. Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort fra 1776. Frejlev Skov og Roden Skov hænger sammen. ²⁹ Kort- og Matrikelstyrelsen.

Anseelse som Skibstømmer, og det hedder, at ingen anden dansk Skov har været saa rig paa Bundstokke som denne Skov». ²⁹

Efter svenskekrigene siger bønderne selv, at de har plantet og opelsket mange tusinde træer af alle slags;³⁰ men det er tydeligt, at de allerfleste bevoksninger i Frejlev Skov nu er fremkommet ved naturligt frøfald. Bøgen er nu dominerende træart, men der er også mange ege, aske, en del avnbøg, ær (ahorn), birk, el og lidt lind, kirsebær, spidsløn og navr. Linden er navnlig fremtrædende i skovbrynene mod Guldborgsund, hvor de sammen med egen udgør en meget stabil kant. Linden var ikke særlig elsket af bønderne, da den har ringe brændværdi. Der blev dog tidligere lavet bast af den i Frejlev.³¹

Efter at von Langen i 1760'erne havde indført nåletræ i stor skala i de kongelige skove,³² bredte nåletræerne – navnlig rødgran – sig langsomt til de private skove.³³ Også i Frejlev Skov er der plantet en del

nåletræ, særlig rødgran, sitkagran og lærk og i de senere år lidt forskellige pyntegrøntarter. Det er navnlig sket i den østlige ende af skoven, der som nævnt er mest vandlidende (se figur 5).

En grankultur er billig at etablere, og gårdene havde brug for både unge graner til hegnspæle – dengang der var mange køer på egnen – og de større stammer til bygningstømmer. Der var også et nåletræssavværk i sognet, Kettinge Savværk beliggende i nabolandsbyen. Nåletræarealet er dog faldende igen, idet der dels har været nogle alvorlige stormfald, dels er priserne på nåletræ raslet ned, og gårdene har ikke mere selv brug for nåletræ.

3. Vold der markerer skellet mellem to parceller. Billedet er taget ned mod Guldborgsund. Her er der så meget vind, at bladene blæser af volden. Bøgetræet på kanten af kysten er en af de meget få stubskudsbøge i skoven. Foto: Erik Holmsgaard.

Det drejer sig i skovbruget, som i andre jordbrug, om at producere, hvad der er brug for. Her har skovbruget to vanskeligheder. For det første at produktionstiden er så lang, at der ikke altid er brug for det, man planlagde og satte i gang for mange år siden. For det andet at de enkelte jordbundstyper, der findes i en skov, helst skal producere en træart, der er velegnet til at udnytte den pågældende vokseplads. De forskellige træarter stiller ret forskellige krav til vokseplads – ikke bare til jordens fugtighed og frugtbarhed (jf. fig. 6), men også til tålsomhed overfor vind, vildtbid, frost, græs m.v.¹⁴ Og så producerer træarterne også meget forskelligt i m¹.

Medens egen på grund af sit holdbare kernetræ altid har været brugt som gavntræ til husbygning og skibsbygning, så blev bøgen overvejende brugt til brænde. Omkring 1880 var gavntræprocenten for bøg i Danmark ca. 7% af bøgéhugsten, og herefter steg den ret jævnt og var over 90% i 1980, hvorefter

den faldt lidt igen på grundet af øget brændehugst efter oliekrisen.³⁵ Der er endnu enkelte skovejere i Frejlev, der kun skover brænde på deres parceller.

Også avnbøg er et godt brændetræ, ja den har tilmed en 10% højere brændværdi end bøgen, men avnbøg er svær at kløve til brænde. Avnbøg var før i tiden på grund af sin hårdhed et efterspurgt gavntræ, som betaltes bedre end bøg, og for 100 år siden var man bange for, at skovbruget ikke kunne efterkomme efterspørgslen.³⁶ Nu er avnbøgeved til de fleste formål afløst af andre materialer. Medens man andre steder i landet bruger birk og gran til brænde er disse træarter vanskelige at komme af med i Frejlev – det skal helst være bøg, avnbøg eller ask.

Æren (ahornen) er på et tidspunkt blevet indbragt i skoven. Den sår sig overordentligt villigt og vil formentlig på adskillige arealer fortrænge bøgen, da den både har hurtigere ungdomsvækst og

på grund af sin vingede frugt spreder sig meget længere fra modertræerne end bøgen.

På renafdrifter af nåletræ kommer der ofte mængder af selvsået birk. Også de indførte nåletræarter sår sig naturligt, og det er ikke sjældent at træffe sitkagran, ædelgran, rødgran og lærk i de naturlige foryngelser – ofte hjulpet godt på vej af selvsået birk.

Jo flere træarter, der er i en skov, jo nemmere er det at få skoven forynget ved selvsåning.³⁷ Æren har den evne, at den er i stand til at vokse igennem brombærkrat, som i dele af Frejlev Skov er en alvorlig plage. En anden hindring for den naturlige foryngelse har været den store bestand af dåvildt, der

4. Græsningskov i østenden af Frejlev Skov, hovedsagelig bestående af eg, tjørn m.v. Foto: Carl Bang 1980.

5. Luftfoto fra maj 1974. Østenden af Frejlev Skov. De sorte bevoksninger er granplantninger. I nord strandengene. © Kort- og Matrikelstyrelsen.

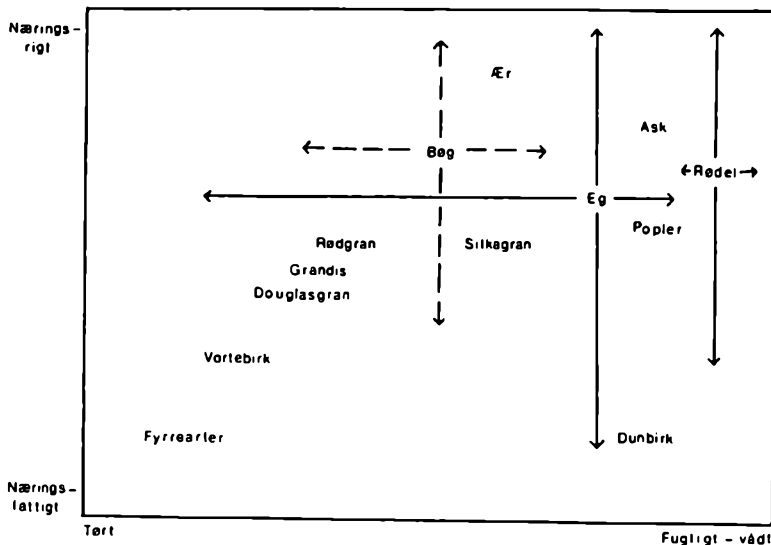
har været skoven i de seneste år, fordi vildtheget omkring dyrehaven i Roden Skov ikke var i orden. Det er åbenbart bragt i orden i 1997, så den naturlige opvækst i Frejlev Skov nu kun bliver bidt af hjemmehørende råvildt.

Bestandspleje

Skovdyrkningen former ikke alene skoven gennem plantninger og etablering af naturlige foryngelser men også i høj grad ved, hvordan man passer foryngelserne. Der kommer altid en del uønskede arter f.eks. pil, hyl, røn og tjørn og måske kommer der for mange stubskud af lind eller hassel, og ingen af disse træer og buske har under normale forhold no-

gen værdi. Ved de første udrensningshugster må man derfor så vidt mulig fjerne pile m.v. og regulere forholdet mellem de træarter, man gerne vil have.³⁸

Også den måde, man udnytter det store træ på, præger skovens udseende. Indtil op i 1800-tallet var den almindeligste hugstform, at man huggede de træer, der havde den størrelse, man havde brug for, ved det forstmænd kalder plukhugst. Ganske vist havde den tyske forstmand J. G. von Langen i 1760'erne indført de såkaldte regulære hugster – hvor man fjerner alt træ på et stort areal og foryrer dette med småplanter – i de kongelige skove i Nordsjælland. Men det tog tid inden denne »rationnelle« form for højskovsdrift, hvor man afdriver et stykke gammel skov, og lader skoven forynge sig – enten ved naturlig besåning eller ved plantning – slog igennem.³⁹ Når man bruger denne metode får man en bevoksning bestående af næsten ensaldren-

6. De almindeligste skovtræers krav til jordbundens indhold af vand og næringsstoffer – de to vigtigste vækstfaktorer. Træarternes navne er placeret på det sted i skemaet, hvor de har deres bedste udvikling set fra et forstligt synspunkt. Træarterne forekommer dog og kan anvendes over et langt større område end i deres optimumsområde. I skemaet er med pile vist spændvidden for den forstlige anvendelse af tre danske løvtræarter bøg, eg og rødel. Efter Holmsgaard 1990 (se note 27).

de træer, som må passes med tyndingshugster indtil næste afdrift. Som nævnt tog det tid inden denne form for højskovsdrift – som nu helt dominerer dansk skovbrug – vandt indpas. Måske fordi man efter Skovforordningen af 1805 skulle søge Rente-kammeret om tilladelse til at bruge denne foryngelsesmetode, hvis praktiske resultater endnu ikke var helt klarlagt.⁴⁰

Bøgen foryrer sig nogenlunde let i Frejlev, og når der af sig selv er kommet gode grupper af unge bøge, falder det naturligt at lysne lidt for grupperne. Sådanne gruppevisse foryngelser egner sig særligt godt til en parcelskov som Frejlev Skov, fordi man derved undgår de rette foryngelseslinier, som oftest følger en renafrift, hvor man fjerner alt – eller næsten alt – stort træ på en gang. I det store skovbrug følger bevoksningsgrænserne ofte grænserne mellem mineraljord og mosejord, vandløb eller veje, mens renafrifter og dermed bevoksningsgrænser i parcelskove let vil komme til at følge parcelgrænserne og derved komme til at dele skoven op på en unaturlig måde. Der er dog en del renafrifter i Frejlev skov, navnlig hvor der er eller har været plantet nåletræ.

Hvor hårdt man hugger eller lysner påvirker også omsætningen i jorden og herigennem – og ved den

øgede lystilgang – floraen. Man kan i Frejlev Skov finde morbundsplanter som liljekonval, majblomst og skovstjerne, navnlig i den østlige vandlidende del af skoven. Men langt mere udbredt er den gode muldsplanter som hulrodet lærkespore, gul anemone, bingelurt, guldnælde og skovmærke.

Marianne Helkjær, som undersøger floraen i Frejlev Skov og de tilstødende strandenge, har meddelt, at hun har fundet 348 arter af blomsterplanter (eksklusive træer og buske), heraf 7 forskellige orkideer. På en enkelt lille lokalitet har hun talt over 800 eksemplarer af den ret sjældne skovgøgeurt.

Skovens forvaltning

Hvis man vil undersøge skovdyrkningens historie eller enkelte bevoksningers historie, er det på de fleste større skovdistrikter ret let. Der findes på sådanne distrikter i reglen gamle driftsplaner og detaljerede skovkort, der ofte går 150-200 år tilbage i tiden. Sådant er det ikke i Frejlev Skov, da denne blev drevet af Frejlev-bønderne og indtil 2. Verdenskrig ofte uden »faglig« rådgivning.

I 1904 blev den første skovdyrkerforening dannet i Vejle.⁴¹ Senere blev der dannet mange skovdyrkerforeninger til hjælp for mindre skovejere med op til 50 ha skov. Nu er der ikke længere nogen areal-

grænse, og skovdyrkerforeningerne får statstilskud til faglig rådgivning. De kan også sælge medlemmernes træ, ordne med arbejdskraft, skaffe planter m.v. Skovdyrkerforeningen Lolland-Falster blev dannet i 1942 og foreningens skovridere har været Elers Lorenzen 1942-45, Nimb Lassen 1946-52, Gustav Graae 1952-67, Niels Bang 1967-92 og Søren Paludan fra 1992.

Jagt og skovarbejde

Indtil for en snes år siden gik man ikke på jagt på egne parceller, før der havde været afholdt en fællesjagt under ledelse af skovdyrkerforeningens skovrider. Så holdt man lidt senere en middag i forsamlingshuset, hvor man spiste det nedlagte vildt, spillede kort og dansede. Nu er der blevet så mange penge i jagt, at mange lodsejere udlejer jagten. Da jagtudbyttet i en parcellskov afhænger af, hvor meget tid man bruger på jagten – og der er altid nogen der har god tid eller er særlig fascineret af jagt – er der ikke særlig meget vildt. Men som tidligere nævnt, præger det dog i nogen grad de naturlige foryngelser, og adskillige træarter kan kun frembringes ved hjælp af hegning.

7. Opvækst af ær på et stormfuldsareal efter nåletræ, der straks blev invaderet af brombær og hindbær. Æren har slået sig fra en nabobevoksning og er kommet igennem brombærrene uden hjælp. Foto: Erik Holmsgaard.

De fleste lodsejere arbejder noget i skoven. De store træer udvises oftest af skovdyrkerforeningens personale og fældes i reglen af entreprenører, som både har det tunge grej, der skal til, og som har erfaring med det farlige arbejde, som skovning af store træer er. Den første entreprenør, forfatteren brugte, skar næsten benet over med motorsaven, og han kom aldrig på skovarbejde mere. Den anden gik alene på skovarbejde og blev fundet slået ihjel af et træ, han havde fældet.

Mange skovejere laver stadig selv brænde. Ellers lader de »selvskovere« lave brænde af toppene af store træer eller af tyndingstræ fra unge bevoksninger. Brænde er – navnlig hvis man selv lægger lidt arbejde i at lave det – stadig et godt, billigt og økologisk brændsel, der kan laves af enhver arbejdsduelig person.⁴²

Mens man før i tiden altid skovede løvtræ om

vinteren, er det nu blevet mere almindeligt at skove om efteråret, medens træerne endnu har blade. Dels kan man ofte få lidt højere pris for industri-træet, vel at mærke hvis man har en aftale med et savværk. Dels er det en fordel – på den svære jord i Frejlev Skov – at foretage udkørselen af det tunge træ på jord, der ikke er opblødt af vinterregnen.

Naturen – den levende historiefortæller

af Bente Jessen Graae & Peter Milan Petersen

Indledning

En af de mest yndede kulisser til danskernes skovtur er den nyudsprungne bøgeskov, som hvælver sig højt over vore hoveder som en fin søjlehal. Store, lige stammer holder det lysegrønne tag oppe, og skovbunden, som ellers har været dækket af et tykt lag blade hele vinteren, er nu et grønt og hvidt tæppe af anemoner. Hvis skovbunden er jævn, og der ikke er fyldt med buske og småtræer af forskellig slags, er skoven smuk og uimodståelig at bevæge sig igennem. De færreste tænker over, at denne type skov er så ensartet og let at færdes i, netop fordi skovdyrkerne har ønsket det. Skoven er faktisk lige så menneskeskabt som en hvedemark – afgrøden er her bare bøgetræer.

Stort set alle vore skove har i nyere tid været dyrket med det formål at producere træ, og det er enestående, at naturskovsstrategien⁴³ fremover sikrer at en mindre del af vore skove dyrkes på en i dag uproduktiv måde eller slet og ret får lov at ligge urørt hen, så vi kan studere naturen, når den bliver mindst muligt påvirket af mennesket.

Menneskets måde at udnytte skoven på har ændret sig meget igennem de seneste 500 år, og blandt andet fordi træerne har så lang levealder, kan man med et vågent øje se historien afspejlet i skovens natur. Gamle træers form fortæller meget om fortidens drift på stedet.⁴⁴ Brede og lavthængende kroner kan træerne kun udvikle, hvis de står forholdsvis frit. En gang imellem finder man ret tætte bevoksninger med enkelte gamle, bredkronede træer spredt imellem yngre træer, og man kan deraf slutte, at denne skov var betydelig mere åben, dengang de gamle træer var yngre. Den har derfor med stor sandsynlighed været drevet som græsningsskov.

Et andet eksempel er de krogede og mangestammede træer. De har ikke været dyrket med det formål at skaffe stort tømmer, men har derimod været udsat for gentagen nedskæring eller nedbidning. Tilstedeværelse af sådanne træer vidner derfor om en udnyttelse af skoven til produktion af brænde og ris til gærder og/eller til græsning.

Også underskoven er præget af fortiden. Hvis overskoven er tilstrækkelig lys, kan mange buske skyde frem og også urtelagets artssammensætning kan fortælle om tidligere tiders lysforhold. Der er desuden i de senere år forsket en del i, hvad urtefloraen kan fortælle om skovens alder på stedet. Hvis området tidligere har været landbrugsareal, siger man, at skoven har kort skovkontinuitet i modsætning til en bevoksning, som står på et areal, der altid har været dækket af skov. I skove med kort kontinuitet vil der ofte mangle nogle skovbundsarter. Det er arter, som er forsvundet som følge af opdyrkningen, fordi de er tilpasset til at vokse i skov, og som samtidig har svært ved at kolonisere nye steder. Nogle gange kan man også støde på et sted, hvor der vokser planter, som man normalt vil betegne som haveplanter. Hvis dette sted ligger langt fra andre huse eller veje, vil der højst sandsynligt have ligget en bebyggelse på stedet, som nu ikke længere kan ses. Ligger de derimod tæt ved veje eller p-pladser er sådanne planter ofte kommet dertil fordi nogen har læstet haveaffald af der.

Eftersom planterne er første led i så godt som alle fødekæder har de stor betydning for skovens øvrige organismer. Planterne er også i forhold til mange andre organismegrupper meget stedbundne. Endelig er planterne nemme at studere, og det er derfor

1. Suserup Skov ved Sorø har været urørt i henved 150 år og man kan her finde mange forskellige træarter i alle aldre. Foto: Bente Jessen Graae.

oplagt at se på planterne som levende historiefortællere i skoven.⁴⁵ I det følgende vil vi kigge nærmere på planterne i nogle udvalgte skove, som har været eller nu bliver drevet forskelligt.

Den urørte skov

Der findes en del små hjørner i de danske skove, hvor der ikke har været skovdrift i en årrække. Årsagen kan være, at træerne står i meget kuperet terræn eller på meget fugtig bund, så det har været for besværligt at drive skoven. Enkelte steder er områder blevet friholdt for drift, fordi ejeren har ønsket at bevare særlige bevoksninger eller skovlandskaber for eksempel som dele af parker eller til brug ved jagt.

Det mest iøjnefaldende ved sådanne bevoksninger er de meget gamle træer, hvoraf nogle måske er

væltet omkuld og er under nedbrydning på skovbunden. Man får fornemmelsen af at være i en urskov og forestiller sig, at det var sådan, skoven så ud før mennesket begyndte at udnytte den så hårdt som i dag. Hvis man kigger nærmere på denne »danske urskov« vil man dog opdage, at selv den mest urørte skov i Danmark indeholder spor af menneskets tidligere udnyttelse af skoven. Det synes måske paradoksalt, men de skove vi i Danmark kalder vores urørte skove, har ofte de fleste kulturminde at byde på, fordi sporene endnu ikke er udviskede af moderne drift.

På steder, hvor det har været svært at hente større tømmer ud, har man brugt skoven til græsning og/eller til brænde- eller gærdselsproduktion. I fugtige områder står der ofte rød-el, og dette træes evne til at danne stubskud betyder, at en stævningsdrift, hvor man med jævne mellemrum skærer træet ned, har været en oplagt udnyttelsesmulighed. Trods måske 100 års manglende drift vil den fortidige drift stadig kunne ses på elletræerne, som står med mange stammer og fortykket basis.

Et glimrende eksempel på dette kan man se i Jægerspris Nordskov, hvor Bredvig Mose nær de berømte tre gamle ege (Kongeegen, Storkeegen og Snoegen) har været friholdt for drift siden 1920. Inden da har man haft græsning og stævning i området, hvilket ses af de nogle steder bredkronede ege og bøge og de andre steder flerstammede elletræer. På grund af områdets store variation med hensyn til jordbunds-fugtighed er skoven meget varieret med vekslende forekomst af vådbundsarterne rød-el og ask og mere tørbundskrævende arter som eg og bøg. De græssende dyr er givetvis gået uden om de fugtigste områder, men her har menneskene kunnet stævne træerne om vinteren. De store variationer i fugtighed og drift i området har givet en meget artsrig bundvegetation i skoven. Der er

mange buske; en stor del af dem er hvidtjørn, som formodentlig også da området blev græsset hårdere har haft mulighed for at overleve på grund af deres torne. Andre buske og småtræer som skov-æble, mirabel, røn, kvalkved og benved har formodentlig haft gode etableringsmuligheder i skoven. Disse arter er nemlig alle fuglespredte, og den varierede skovstruktur har gjort, at de frø (stenene i disse planters frugter) fuglene har spredt i området, har haft mulighed for at falde på et passende spirested.

Skovbrynet ud mod strandengen ved Bredvig Mose er et af de i dag sjældne såkaldte bløde bryn. Siden indfredningen er de fleste skovbryn blevet rettet ud og fremstår som en mur mellem skov og

åbent land, men i Bredvig Mose har man ikke været så stringent i afgrænsningen af skoven, og det ser ud, som om hegnet mellem strandeng og skov ikke har stået samme sted i mange år ad gangen. Brynet er derfor mange steder blevet en jævner overgang, som formodentlig ligner den, naturen selv ville lave, hvis ikke vi mennesker blandede os. I det brede bryn græsser dyrene lidt ind i skoven, og man kunne fristes til at sige, at vi her har en smal stribegræsningsskov med gode muligheder for de mere lyselskende arter af småtræer, buske og urter.

Også urtevegetationen i Bredvig Mose er meget artsrig. En øvet botaniker vil straks ud af artslisten kunne se, at der her er tale om en skov, som ikke er drænet. Arter som vandmynte, skjolddrager, billebo klaseskærm, dyndpadderok, engkabbeleje, almindelig milturt, sværtevæld, kærnerre, almindelig mjødurt, gul iris og pengebladet fredløs er alle arter, der kun findes, hvor der i det mindste i perioder er meget fugtigt. Samtidig findes der også arter som er karakteristiske for veldrænet bund, f.eks. hindbær, brombær, bjerg-rørhvene, enblomstret flitteraks, hvid anemone, bingelurt og skovmærke. Den lange artsliste fra skoven med mange skovarter gør, at vi

2. Arter som i en undersøgelse af skove i Hornsherred og Himmerland viser præference for skove med lang kontinuitet i mindst en af regionerne. Arter der er fundet i mindst 33% af skovene med lang kontinuitet og ingen af de nye skove eller i mindst 50% af de nye skove og højst 25% af de nye skove er fremhævet med fed. I undersøgelsen blev godt 100 skovarter registreret, men det er næsten udelukkende myrespredte og selvspredte arter som opfylder kravene for at komme med i denne tabel. Der er flere gode indikationer for lang kontinuitet i det sjællandske område end i det jyske.

		Hornsherred		Himmerland	
		Gamle skove	Nye skove	Gamle skove	Nye skove
		(n=28)	(n=6)	(n=19)	(n=5)
Spredningsform		Procent	Procent	Procent	Procent
Enblomstret Flitteraks	Myrespredning	93	17	26	0
Skovsyre	Selvspredning	89	17	95	60
Stor Fladstjerne	Selvspredning	86	17	95	20
Kratviol	Myrespredning	68	17	11	0
Bingelurt	Myrespredning	64	17	20	
Skovskræppe	Selvspredning	64	0	16	0
Knoldet Brunrod	Selvspredning	61	0	21	20
Gærde-Vikke	Selvspredning	57	0	11	0
Almindelig Guldstjerne	Myrespredning	46	0	21	0
Almindelig Gedeblad	Spredes med større dyr	43	0	63	60
Majblomst	Spredes med større dyr	43	0	74	80
Nyrebladet Ranunkel	Myrespredning	36	0	32	0
Desmerurt	Sneglespredning	21	0	37	0
Skovmærke	Spredes med større dyr	93	100	42	0

ikke er i tvivl om, at her har været en varieret skov meget længe.

Syd for Sorø ligger en anden urørt skov, som nok er blandt de mest velundersøgte i Danmark, nemlig Suserup Skov (se figur 1). Det er en knap 20 hektar stor isoleret skov, som har ligget så godt som urørt i snart 150 år.⁴⁶ Især skovens bevoksningsstruktur er velundersøgt med henblik på at beskrive den urørte skovs dynamik, hvad angår træernes aldersfordeling og artsfordeling, og man mener, at Suserup Skov har en næsten naturlig dynamik.⁴⁷ Man finder derfor alle de stadier, som er karakteristiske for den urørte skov og i en uensartet mosaik.

Interessant er forekomsten af en del storbladet og småbladet lind i skoven. Storbladet lind har ofte været udplantet, og man har derfor konkluderet, at den formodentlig er plantet på stedet. På den anden side er der fundet spor af begge arter i området, fra før man begyndte at plante træer i Danmark, så den kunne være naturlig på stedet.⁴⁸ At der findes linde i skoven tyder på, at skoven har lang kontinuitet og ikke har været udnyttet særlig intensiv. Historiske undersøgelser viser da også, at området har været skovrigt langt tilbage, og pollenundersøgelser fra området underbygger dette. Samtidig er der tegn på delvis opdyrkning i området i perioder, og hvis man kigger godt efter, vil man i skoven kunne se, hvordan nogle træer bærer præg af, at de engang har stået i bryn, som ikke længere eksisterer.⁴⁹ Sådanne fortidige bryn kan man erkende ved, at træerne har udviklet større krone ud mod det, der var åbent og måske står der også buske og småtræer, som man ofte ser i skovbryn – for eksempel hassel og hvidtjørn.

Skoven er botanisk ret varieret, hvilket formodentlig skyldes de meget varierede jordbundsforhold. Nær søen er der et bælte af sumpskov med rød-el og mange fugtighedselskende urter og buske, mens skoven væk fra søen ligger på en skråning, hvor floraen er betydelig mere sparsom, både hvad angår arter og vegetationsdække. Omtrent midt i skoven er der en stor lysning, hvor en gruppe træer væltede mellem 1986 og 1989. Her ses et eksempel

på, hvilke planter der spirer frem i de naturligt opståede lysninger. Der står for eksempel gederams og flere arter af dueurt, som formodentlig er spredt ind i den store lysning med vinden. I lysningen skyder nu opvækst frem, hovedsagelig ask, og i løbet af nogle år vil træerne dække for lystilgangen til bundvegetationen, og skyggetålende arter som for eksempel anemonerne vil igen blive dominerende i skovbunden (i Suserup findes både hvid, gul og blå anemone).

Midt i den ellers så urørte og ret mørke Suserup er der en lysning, som ser alt andet end naturlig ud. Her er jorden dækket af lav græsvegetation, og der er opstillet borde og bænke, så man kunne få mistanke om, at der her var lavet en lille rasteplads for skovgæsterne. Det er dog kun en del af sandheden. Her lå nemlig engang et hus som brændte i 1978. Man ser stadig sporene efter dette i vegetationen omkring lysningen. Ikke langt herfra står en lille samling kost-fuglemælk, som er en indført plante, der dyrkes i haver. Hulsvøb findes i brynet, og denne plante er ganske vist vildtvoksende i Danmark, men den findes oftest nær bebyggelse, fordi den trives, hvor jorden har et stort indhold af fosfor.

Skovkontinuitetens betydning

På de stejle skrænter i Suserup, nær stederne med megen lind, ses en del af den smukke guldnælde. Denne plante har i England og Belgien været angivet som en god indikatorart for lang skovkontinuitet.⁵⁰ Måske er det ikke tilfældigt, at den netop står på de stejle steder i skoven, hvor jorden ikke har kunnet opdyrkes. Hvid anemone antages også at være en vigtig indikatorart for lang skovkontinuitet i England og Belgien, men i Danmark ser vi den så mange steder, så det ikke vil give mening at bruge den her.

Der er endnu kun lavet få undersøgelser, der beskriver hvilke arter, der er anvendelige som indikatorer for lang skovkontinuitet i Danmark.⁵¹ Undersøgelserne har taget udgangspunkt i skove i mindre områder eller på særlig kalkrig jord, og det kan være problematisk at benytte dem generelt.

3. Den op til 10 cm høje desmerurt er måske en god indikatorart for skove med lang kontinuitet. Planten får ifølge tyske undersøgelser sine frø spredt med snegle, og uden andre spredningsmøder vil den have svært ved at sprede sine frø over store afstande og kolonisere nye skove. Foto: Bente Jessen Graae.

En nyere undersøgelse viser, at der er regionale forskelle.⁵² Undersøgelsen sammenligner skove i Himmerland og Hornsherred, og her findes en række arter ikke i de nye skove i Hornsherred området, men en del af de samme arter vokser i både nye og gamle skove i Himmerland. Noget af denne forskel er formodentlig bestemt af jordbundsforholdene, da de Himmerlandske skove er mere sandede end skovene i Hornsherred. Men nogle af forskellene kan også søges i skovenes tidligere historie. Himmerlands nye skove ligger ofte på gamle heder eller fugtig bund, mens de nye skove i Hornsherred ligger på jord, som formodentlig på et tidspunkt har været opdyrket. Derfor er forklaringen sandsynligvis, at mange skovbundsplanter godt kan overleve en årrække på meget ekstensivt udnyttet landbrugsjord, mens de udryddes, hvor jorden bliver opdyrket.

De nye skove i Hornsherred ligger i dag meget isoleret, og de skovbundsarter som ikke kan sprede sig så langt, har formodentligt ikke haft mulighed for at kolonisere disse nye skove endnu. I figur 2 er de mest bemærkelsesværdige arter fra undersøgelsen vist. Undersøgelsen viste også, at hvid anemone ganske vist fandtes både i de nye og de gamle skove, men anemonefloret var ikke nær så tæt i de nye skove som i de gamle. Det samme mønster er registreret for nogle skovbundsarter i Belgien.⁵³ Der skal altså mange år til før anemonen dækker store dele af skovbunden. Endelig viste undersøgelsen også, at det var de myrespredte arter, såsom enblomstret flitteraks og bingelurt eller arter som kun spreder sig over korte afstande sådan som stor fladstjerne og skovsyre, der især mangler i de nye skove.

Som hovedregel kan man sige, at skovkontinuitets-indikatorer skal være afhængige af skovklimaet – det vil sige de skal kræve en temmelig høj luftfug-

tighed, og de skal kunne tåle at vokse i skyggen og måske ligefrem ikke kunne tåle fuldt sollys. Det skal altså være sådan, at arten ikke ville overleve på stedet, hvis alle træerne blev fældet og omlagt til for eksempel græsning i en årrække. Samtidig må indikatorarterne ikke være for gode til at spredes over større afstande. Hvis en art nemt spredes i landskabet, fortæller den ikke noget om et steds historie, for den kan lige så godt for nylig være kommet til stedet fra skove i nærheden, som den kan have overlevet længe på stedet. En god indikatorart får derfor nok snarere spredt sine frø med myrer således som blå anemone, guldnælde, nyrebladet ranunkel, enblomstret flitteraks, bingelurt, og arter af lærkespore, viol og guldstjerne, end med vinden som bregner og orkideer eller fasthæftet på dyr sådan som skovburre, steffensurt og skovgaltetand.

Driftsformernes betydning for planterne

Driftens betydning for træerne i skoven er helt åbenlys. Som tidligere beskrevet ser man de gamle driftsformer som stævning og græsning afspejlet i de gamle træers form. Den moderne skovdrift har medført, at skoven i dag er meget ensformig og oftest med ensaldrende træer, som står i rækker, hvis de er plantet. Det er almindeligt, at man i unge bevoksninger rydder selvsåede træer og buske for at mindske konkurrencen om lys og næringsstoffer, og man fjerner større grene og væltede stammer hvilket gør bevoksningerne yderligere åbne og ensartede i struktur. Mange bevoksninger er også blevet drænet, så også skovbundens fugtighedsforhold og bundvegetation er blevet ensformig. I en undersøgelse fra Nordsjælland, der sammenligner kort fra 1988 med kort fra 1857-58 har man fastslået at

omkring 83% af mosearealet fra sidste århundrede i dag er blevet afvandet.⁵⁴ Det kan derfor ikke undre, at der i den moderne, forstligt drevne skov kun findes meget få af de fugtigbundsarter, som findes i den urørte skov.⁵⁵ Derudover er der i den urørte skov en masse insekter og svampe som er knyttet til gamle træer og til det gamle og rådende ved, som heller ikke findes i den moderne skov idag.

De meget få danske skove, som dyrkes som stævningskov i vore dage (figur 4), har også et naturindhold som adskiller sig markant fra skoven med den moderne skovdrift. I disse skove harves der ikke, der er kun sjældent drænet, og der slæbes ikke tunge kævler ud af stævningsskoven.

I stævningsskoven afdrives man parcellerne forholdsvis hyppigt. Mange af de træarter som bedst tåler dette, har blade, der omsættes hurtigere (rød-elm, hassel, elm, ask m.fl.) end de træarter som dominerer højskoven (oftest bøg). Derfor er jordbunden i stævningskovene ofte en frodig muldbund med en meget rig bundflora. Især forårsfloret i stævningsskoven er meget rigt. Senere på sommeren, når alle stævningskovens buske og træer er sprunget ud, kan de ældre bevoksninger dog være meget mørke og næsten uden bundvegetation. Driftsformen, hvor bestandene afdrives ret ofte (20-30 år) og i ret små parceller, gør dog, at det næsten altid vil være muligt for skovbundsarterne at overleve til de næste gang lysstilles.

På sandede jorder har der være drevet en anderledes form for lavskov domineret af eg og bøg. Også disse træer kan tåle at blive skåret ned og danner så stødskud. Man ser de meget karakteristiske bøgerøller i Trolde skoven i Rold Skov. Træernes stammer er meget krogede og i dag, hvor træerne har fået lov at stå urørt i mange år, er skoven blevet meget mørk. Den næringsfattige jord og det meget

4. Stævningskovene har oftest et frodigt forårsflor som her med anemone, vorterol og lærkespore. De stævnede træer danner senere på året et tæt kronedække under overstandernes kroner. Foto: Peter Milan Petersen.

5. Ryegård Dyrehave mellem Roskilde og Holbæk har en velbevaret græsningskov med stor afstand mellem de bredkronede træer og en græsdomineret vegetation.
Foto: Peter Milan Petersen.

sparsomme lys i denne type bevoksning medfører en meget sparsom bundvegetationen, hvis den ikke ligefrem er begrænset til mosser. Anderledes ser det ud i de lysåbne egekrat, som også fortrinsvis findes i Jylland. Egen er et lystræ, og floraen i egekrattene er som regel rig, den næringsfattige bund taget i betragtning. Mange steder er vegetationen i egekrattene en kombination af planter fra det åbne land (f.eks. lyng og blåbær) og planter knyttet til skovmiljøet (f.eks. majblomst og skovstjerne).

Også græsningskovene (figur 5) har særlige lysforhold, men det er i kraft af den store afstand mellem træerne. Her vokser især græsser og andre arter knyttet til overdrev og andre mere lysåbne naturtyper, mens de skyggetålende skovbundsarter er fortrængt til under kronerne af de store træer. Busklaget i græsningskoven er domineret af torne- de arter fordi disse modstår de græssende dyr bedre, og ofte ser man nye træer vokse op inde i tjørne- eller slåenbuske. På den sandede bund spiller enebærbuske en lignende rolle. Hvis trælaget sidenhen sluttet kan man sommetider mange år herefter se hensygnende eller døde individer af disse arter under trækronerne, som et tegn på at der tidligere har været mere lysåbent.

Desværre er der meget lidt græsningskov og stævningskov tilbage i Danmark, og vi må i fremtiden i høj grad leve med efterligninger af disse gamle driftsformer. De er ikke længere rentable, og det vil i høj grad være af naturhensyn og med naturpleje, de bliver bevaret. Der er endnu ikke megen viden om, hvilken betydning en drift, som ikke er autentisk, vil have for disse bevoksninger og deres dyre- og planteliv, og videreførelsen af de gamle driftsformer er derfor en stor udfordring for naturplejerne.

Afslutning

I denne tekst er der udvalgt nogle få eksempler til at beskrive skovtyperne, men der er gode muligheder for at opleve urørt skov eller skove med spor af gamle driftsformer i hele landet. De jyske egekrat, stævningskovene på Langeland, Fyn og Als, den store urørte Velling Skov syd for Silkeborg og Lundbæk Skov syd for Nibe er bare nogle få eksempler på helt unikke skove. I bogen »Særligt beskyttet naturskov – lokaliteter i statsskovene«⁵⁶ kan man se, hvilke skovområder der er omfattet af naturskovsstrategien i statsskovene.

Skovbrugets værktøj

af Ebbe Bøllehuus

Hvor kan man finde gammelt værktøj

Bor man på landet i nærheden af skovområder, kan det ske at man på lofter, i lader og udhuse finder gamle redskaber der har været brugt i skoven. Der er mulighed for at finde sådanne redskaber i skovens huse, på gårde der måske selv ejer lidt skov, men også hvor der har boet husmænd og arbejdsfolk. Før i tiden var det nemlig almindeligt at husmænd og arbejdsfolk arbejdede som løsarbejdere i skoven om vinteren, mens de om sommeren var beskæftiget i landbruget, på teglværker, som murerarbejdsmænd og lignende.

Fra gammel tid har det været almindeligt at skovarbejdere selv skulle stille med skovningsværktøj samt skovl og spade, medens mere specielt værktøj til for eksempel jordarbejder, planteskole, vejarbejder m. m. blev stillet til rådighed af arbejdsgiveren. Det er først i de seneste år dette forhold er blevet ændret, så det nu kan aftales lokalt, at arbejdsgiveren leverer alt værktøjet. Det er derfor skovningsværktøj man har størst chance for at finde. Det kan være økser, save, hamre og kiler men også forskelligt løftegrej der har været brugt i forbindelse med skovningsarbejdet.⁵⁷

Finder man gammelt værktøj, er der god grund til at tage vare på det, da der ikke er så meget tilbage af det. Især i dette århundrede er der sket en fantastisk teknologisk udvikling, også af værktøjet, og der har været en tendens til, at det gamle værktøj blev skrottet i takt med, at der fremkom nyt og mere effektivt værktøj. For godt hundrede år siden blev det meste værktøj fremstillet lokalt, for eksempel lavede smeden øksehovedet mens karetmageren eller måske skovarbejderen selv lavede skæftet. Industrialiseringen medførte, at økserne (både øksehoveder og skæfter) siden blev fabriksfremstillet.

Resultatet var som regel, men ikke altid, værktøj af en bedre kvalitet og til en billigere pris. For savenes vedkommende medførte industrialiseringen intet mindre end en revolution. Tidligere var saven af en meget dårlig beskaffenhed med dårlig stål-kvalitet og ringe effektivitet. Savfabrikkernes fremkomst medførte, at man kunne få save af godt stål fremstillet med stor præcision og med høj effektivitet.

Skovarbejdets organisering

Den enkelte skov er opdelt i afdelinger med et tilhørende nummer. Hver afdeling er yderligere opdelt i litra der betegnes med et bogstav (a,b,c,d). En litra i en afdeling er kendetegnet ved at indeholde samme træart med samme alder.

Den øverste ledelse varetages af en skovrider der er skovejerens repræsentant på stedet. Skovrideren har både det økonomiske og det faglige ansvar for skovens drift. Under sig har skovrideren et antal skovfogeder der fungerer som arbejdsledere for hver sit geografiske område af skoven. Skovfogeden har altså ansvaret for en del af skoven, hvor han skal sørge for at de nødvendige arbejder bliver planlagt og udført, at arbejderne får deres retmæssige betaling, og at de skoveffekter der bliver produceret også bliver registreret og solgt til den bedst mulige pris.

Arbejderstaben består af fastansatte skovarbejdere, der kan have titel af skovløber eller opsynsmand. Desuden var det tidligere almindeligt, at der var tilknyttet et antal løsarbejdere til skoven. Indtil omkring 1960 organiseredes skovningen i 2-mandshold, oftest med en skovløber som formand og en løsarbejder som medhjælper. Værktøjerne var skovsav til fældning og afkortning af de tykkere stammedele, buesav til afkortning af de tyndere

1. Ridsejern i forskellige udførelser. Den midterste model kan foldes sammen som en lommekniv. Efter »Lærebog for skovfogedelever« 1950.

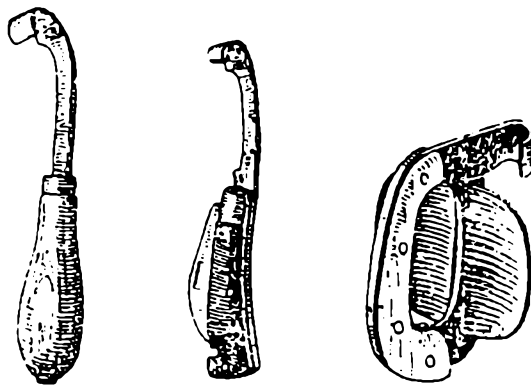
trædele i kronen og i de mindre træer. Økser til hugning af forhug og til afkvistning. Hammer og kiler til opkiling af træer og til kløvning af brænde og pæle. Desuden anvendtes forskellige hjælperedskaber til brug ved fældning, afkortning og stødrydning.

Inden der skulle skoves stort løvtræ som gammel bøg og eg, gik skovfogeden eller skovrideren ud og mærkede (udviste) de træer der skulle fældes under skyldig hensyntagen til de aktuelle priser, afsætningsmulighederne og skovejendommens økonomi. Træerne der skulle skoves blev mærket med et ridsejern, hvormed der lidt over brysthøjde trækkes en ridse i barken (se fig. 1.) Var der tale om træer med tyk skorpebark blev der ofte i stedet hugget en »blis« i barken med en økse.

Når træet skulle fældes, blev der hugget forhug med økse. Som regel var der to mand om at hugge, det drejede sig så om at følges ad, så man ikke kom til at hugge i makkerens økse. Rodudløb (tæer) blev også hugget bort med øksen inden fældesavningen blev påbegyndt.

Skovningsværktøj

Som regel blev der kun anvendt en type økse ved skovningsarbejdet nemlig *fældeøksen*, der tidligere (før ca. 1910) blev fremstillet af den lokale smed, og derfor kunne være af højst forskellig form og beskaffenhed. I forbindelse med industrialiseringen

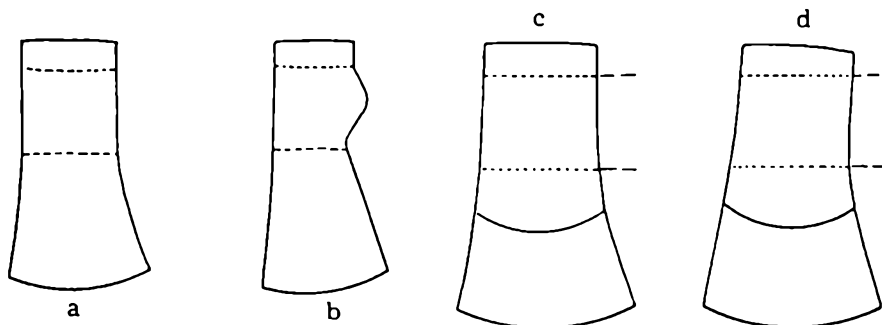

fremkom der fabriksfremstillede økser, først amerikansk fremstillede økser af mærket »Ohio«, senere kom der dansk fremstillede kopier fra firmaet Dansk Stål Industri (DSI). Disse økser blev tilrettet danske forhold, der krævede lavere stød end det var almindeligt i Amerika. Tilretningen bestod i, at skaftet blev placeret skråt eller i en anderledes udformning af skaftet (se fig. 2.).

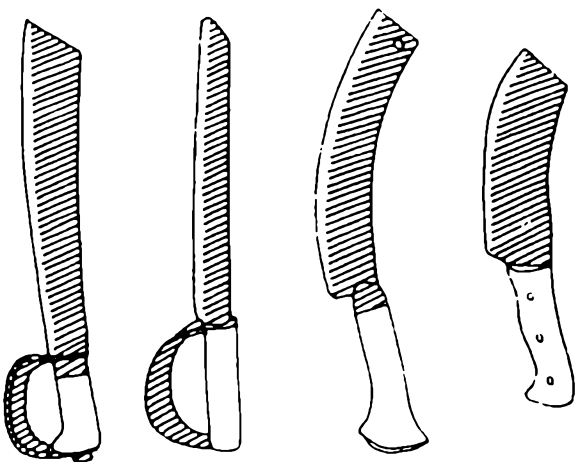
I forbindelse med kløvning af brænde anvendtes ofte særlige *kløveøkser* (se fig. 3). Disse økser blev især anvendt til kløvning af kakkelovnsbrænde i skært træ og ikke for svære dimensioner. Vægten var mellem 1½ og 2 kg og de var forsynet med et langt tohånds- eller et kort enhåndsskaft.

Bindeøkse, bredbil og finøkse blev anvendt ved tilhugning af tømmer, et arbejde der tidligere i stor udstrækning blev udført i skoven enten af skovarbejdere eller af lokale tømrere der selv fældede og tilhuggede tømmeret til de huse de skulle bygge. *Huggerter* er gennem tiderne blevet anvendt til

2. Amerikanske øksemodeller:
a. model Yankie, b. model Turpentine, c. Ohio og d. Ohio med skråt gennemført skaft-hul. Efter »Håndredskaber til skovarbejde« 1978.

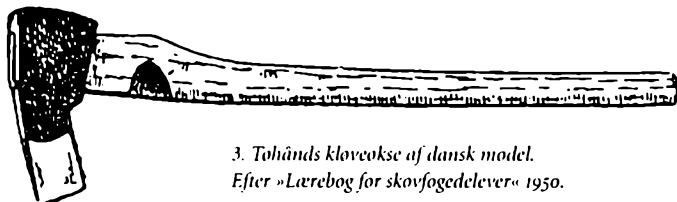

mange forskellige formål. Muligvis skyldes dette, at det i tidligere tid ofte var officerer der stod for skovenes administration og ledelse. *Faskinekniven* eller *sablen* anvendtes til udhugning i unge bevoksninger af bjergfyr og tildannelse af disses grene og stammer til faskiner (deraf udtrykket at »sable bjergfyr«). *Udhugningskniven* var oprindeligt en sabel-lignende huggert, der anvendtes ved udrensning i unge bevoksninger. Redskabet var tungt og ikke ufarligt at anvende. Senere er der kommet lettere og mere ufarlige redskaber til. En lettere udgave var *oprisningshuggerten*, der anvendtes til at hugge de nederste grene af nåletræer med, en såkaldt oprisning.

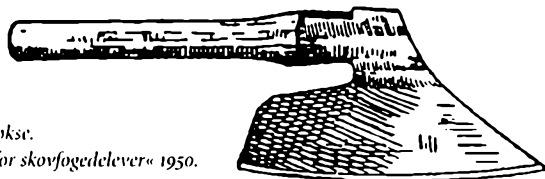

Save

Skovsaven betjenes af to mand og består af en ret bred klinge, der har en buet tandlinie og som regel en ret bagside. Den er forsynet med et træhåndtag i hver ende, på tidlige modeller bestående af en rundstok stukket ned i en pånittede dølle (jernring), senere anvendtes såkaldte patenthåndtag, der kan fjernes fra saven hvis det ønskes (se fig. 6). Man har kendt til skovsave fra ihvertfald slutningen af 1700-tallet. Oprindeligt blev de dog kun brugt til fældning og afkortning af større træer. Mindre træer blev som regel fældet med økse.

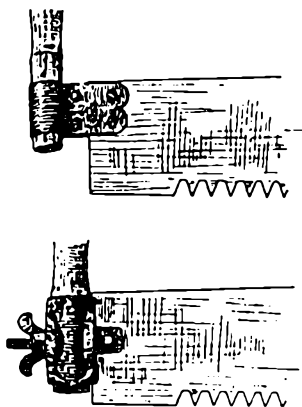
3. Tohånds kløvekøxe af dansk model.
Efter »Lærebog for skovfogedelever« 1950.

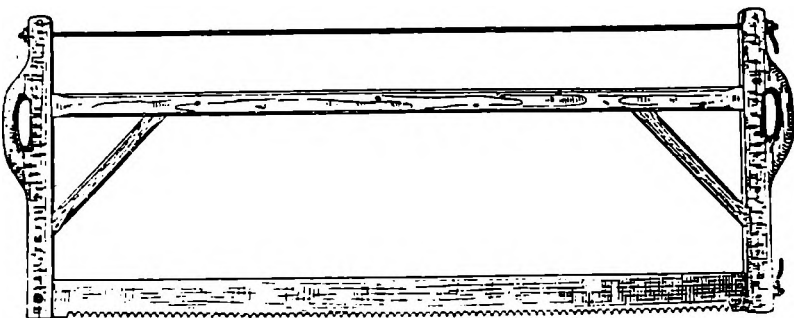
4. Bredbil og finøkse.
Efter »Lærebog for skovfogedelever« 1950.

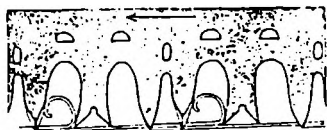
5. Forskellige former for huggerte.
Efter »Håndredskaber til skovarbejde« 1978.

6. Håndtag på skovsave. Øverst fæstnet med dølle, nederst et patenthåndtag der kan fjernes ved et losne vingemotrikken. Efter »Lærebog for skovfogedelever« 1950.

7. Stormsav. Efter »Lærebog for skovfogedelever« 1950.

8. Disstonsav. Den lille figur viser skæreprincippet for Disstonsaven. Efter »Lærebog for skovfogedelever« 1950.

Omkring år 1900 fremkom stormsaven, der mange steder afløste skovsaven til afkortning. Stormsaven bestod af en smal klinge opspændt i en træstilling (se fig. 7); i forhold til de tidlige skovsave var den lettere at trække på grund af en smallere og tyndere klinge. Den var ikke egnet til fældesavning og træstillingen medførte begrænsninger i tykkelsen af det træ der skulle afkortes.

Skovsaven var dog stadig suveræn til fældning, og efterhånden kom der mere effektive save på markedet. De amerikanske Disstonsave var faktisk en revolution, der medførte at disse skovsave igen blev anvendt også til afkortning. Årsagen til Disstonsavenes popularitet var, at de var forsynet med en ny type specialiserede savtænder, placerede i

grupper med 2 eller 4 skæretænder efterfulgt af en M-formet høvletand (se fig. 8). Specialiseringen består i, at skæretænderne skærer siden af savsnittet fri, medens høvletænderne skraber (høvler) det træ der sidder i bunden af savsnittet fri og transporterer det ud af savsnittet. Man kan sige at savtændernes opgave på en hvilken som helst sav er, at friskære træ og transportere det ud af savsnittet. Hvis der er een af delene saven ikke er god til, så saver den ikke godt. Ser man på det savsmuld, der kommer ud af savsnittet, så leverer fritandssaven savsmuld medens Disstonsaven leverer savspåner.

Svensen

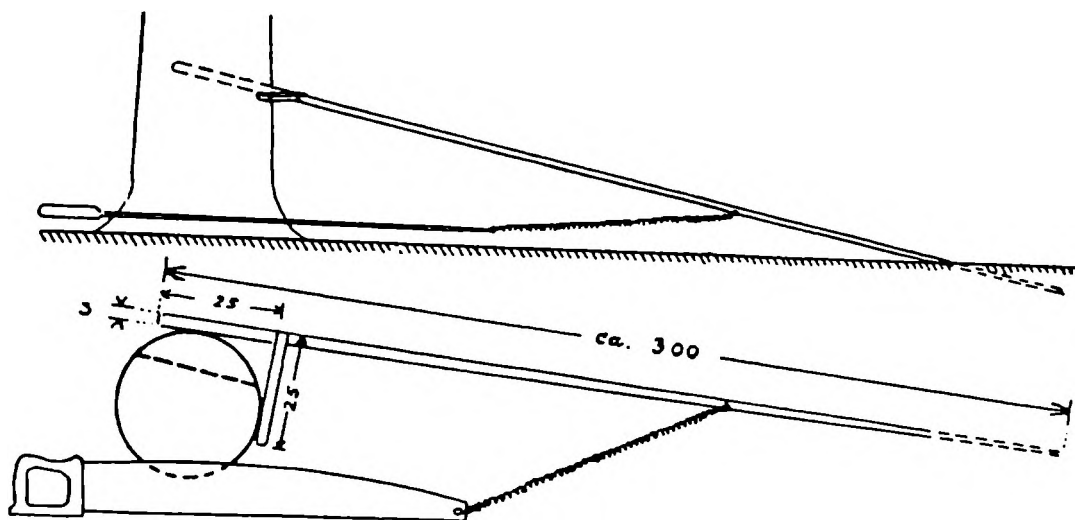
En anden savtype der blev set en kort overgang var eenmands-skovsaven eller svansen. Den blev anvendt meget i Sverige og Norge til fældning af nåletræetømmer. Svansen har en bred og temmelig tyk klinge der smaller af mod den ene ende. I den brede ende er der fastskruet et håndtag. I en periode efter 2. Verdenskrig blev svansen anvendt en del her i landet, ofte i forbindelse med, at der kun blev skovet i korte perioder om vinteren og det derfor kunne være vanskeligt at finde en god makker. Svansen blev især brugt til fældning og afkortning af nåletræ og mellemstort løvtræ. Da det kan være vanskeligt at save alene med sådan en sav, fandt man på at anvende en såkaldt »Savkammerat« der består af en stålfjeder, hvis ene ende forbindes med enden af saven og den anden ende til en stage som det fremgår af fig. 10. Dette gør det muligt at fælde selv ret store løvtræer alene mand, men arbejdet var naturligvis tungt og belastende selvom indtjeningen på akkord som regel var god.

Motorsaven

Allerede i perioden efter 1. Verdenskrig blev motorsaven udviklet, især af det tyske firma Andreas Stihl. I begyndelsen var det på grund af en høj an-

9. Svans med fire skæretænder og høvletand. Efter »Lærebog for skovfogedelever« 1950.

10. Savkammerat. Efter »Håndredskaber til skovarbejde« 1978.

11. Elevfoto fra Skovskolen. Fotoet viser et hold elever på motor-savkursus i 1954. Savene er fra venstre, Dolmar tomandssav fra Tyskland, Stihl enmandssav fra Tyskland, Jo-Bu enmandssav fra Norge og en Be-Bo enmandssav fra Sverige. Min far, der står bagerst til højre, var ejer af Jo-Bu saven.

skaffelsespris nok mest hæren og savværkerne, der anskaffede motorsave. Efter 2. Verdenskrig var priserne på maskinerne blevet lavere og arbejdslønnen højere, så det blev muligt for dygtige skovarbejdere at anskaffe disse save.

Motorsavene blev almindelige her i landet i begyndelsen af 1950'erne og der var tale om to typer af save, enten tomandssave eller enmandssave. To-mandssavene skulle, som navnet antyder, betjenes af to mand, de vejede omkring 50 kg, havde en benzinmotor på 8-10 hestekræfter og kunne forsynes med savsværd på op til 150 cm. Enmandssavene blev tilsvarende betjent af en mand, de vejede typisk omkring 20 kg, havde en benzinmotor på 4-5 hestekræfter og kunne forsynes med savsværd på op til 100 cm.

Priserne på motorsavene var i 1955 omkring 2.000 kr for en enmandssav, medens tomandssavene kostede omkring 3.000 kr. En ny savkæde kostede omkring 150 til 400 kr afhængigt af længden. Timelønnen for akkordarbejde var i samme periode omkring 4 kr ved skovning med håndværktøj og 1-2 kr højere ved skovning med motorsav.

Fra omkring 1955 og de næste 20 år fremover skete der en rivende udvikling af motorsavene. To-mandssavene forsvandt. Vægten på enmandssavene kom ned på 5-6 kg og prisen faldt fra en kvart årsløn til en månedsløn samtidigt med at ydelsen steg betydeligt.

Hamre og kiler

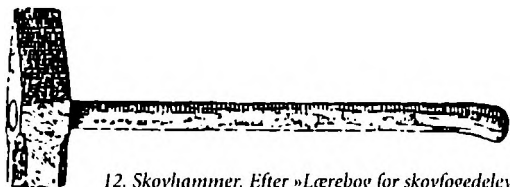
Skovhammeren anvendes til inddrivning af kiler ved fældning, afkortning og kløvning af vanskeligt træ samt uden brug af kiler til kløvning af letspalteligt træ. Da skovhammeren både skal bruges til kløvning og til at slå på kiler med, skal den have en svagt

buet bane og en kileformet pen med stor kløvende virkning (se fig. 12).

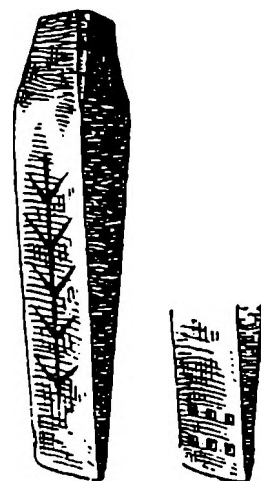
Vægten er fra 2,5-4 kg, nu om dage som regel 3 kg, og den er forsynet med et tohåndsskaft på ca. 80 cm længde. Dansk Stål Industri har i mange år fremstillet skovhamre, der er tilpasset danske forhold. Nu bliver der (især i byggemarkeder og hos isenkræmmere) markedsført svenske og finske skovhamre. Disse hamre er lidt tungere og har en pen med en for stump vinkel til, at de er velegnede til kløvning af for eksempel dansk bøgetræ.

Kiler bruges ved fældning af træer for at hindre klemning af fældesaven og til at tvinge træet i den ønskede faldretning og desuden til at hindre klemning ved afkortning og ved kløvning af vanskeligt træ. Kilerne blev fremstillet af jern af den lokale smed og der skulle helst være nogle stykker i forskellig størrelse til rådighed. Trækiler blev ofte anvendt som supplement til jernkilerne, når store træer skulle kiles op og når der ikke var tilstrækkelig med jernkiler til rådighed ved kløvearbejde. Trækiler kunne tildannes på stedet af hårdt træ som eg eller bøg.

Hamre og kiler anvendes stadig i vid udstrækning til kløvning af brænde, og der er et bredt udvalg på markedet. Ved køb af hamre og kiler skal man være opmærksom på, at stålet i kilerne skal være blødere

12. Skovhammer. Efter »Lærebog for skovfogedelever« 1950.

13. Kiler. Efter »Lærebog for skovfogedelever« 1950.

end stålet i hammeren, ellers risikerer man, at der kan springe splinter af kilen (eller hammeren), når der slås på den. Sådanne splinter kan komme flyvende med meget stor fart og kan være farlige, hvis man er uheldig og de rammer kroppen. De kan for eksempel trænge gennem tøjet og sætte sig fast i skinnenet. Der er nu kommet kiler af aluminium på markedet. Disse kiler er mere seje og ikke tilbøjelige til at sende splinter ud, heller ikke selv om man skulle ramme skævt på kilen med hammeren.

Løfteværktøj

Når et fældet træ skulle afkortes, var det nødvendigt at det blev løftet fri af jorden for at undgå at saven klemte og for at kunne save stammen helt igennem. Det simpleste (og billigste) løfteredskab var en slank asketræstamme på 3-4 meters længde der blev anvendt som løftestang. Stangens ene ende var forsynet med en jernspids eller en hestesko med hagerne vendende udad. Den blev brugt til løftning og forskydning af stammer, idet enden med beslaget stødtes ind under stammen og et passende stykke træ lægges under, så stangen kunne bruges som en uligearmet vægtstang. Det var nødvendigt at være to mand om at bruge en løftestang. Den ene mand, helst den tungeste, skulle trykke løftestangen ned medens den anden mand skulle klodse stammen op med passende stykke træ.

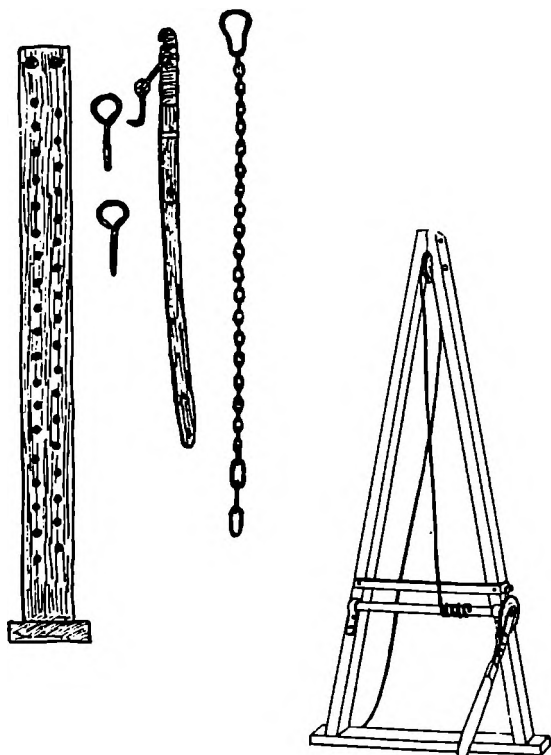
Skovvippen var et mere specialiseret redskab med et meget større løftekraft. Princippet har gennem århundreder været anvendt til forskellige løfteopgaver både i skovbruget, landbruget og i industri og håndværk. Skovvippen blev fremstillet af egetræ beslået med jernbeslag og den tilhørende bismere (løftestang) var normalt af jern, men var dog i nogle tilfælde forlænget med et træskaft. Løfteevnen for sådan en skovvippe var som regel omkring 25 x den tilførte kraft, det vil sige at hvis der blev løftet eller trykket med 75 kg i bismere, så kunne der løftes omkring 1875 kg! Skovvippen skulle også helst betjenes af to mand, en skulle betjene bismere medens den anden skulle flytte boltene fra hul til hul efterhånden som løftet skred frem.

Druestrupkranen er en trekantkonstruktion, som regel udført af asketræ, bestående af to sidevanger og et fodstykke. Omkring 75 cm over jorden findes en vindebom med et tilhørende skraldehåndtag, samt spærre- og palhjul. Fra vindebommen går en wire op over en trisse i kranens top. Wireren er i enden forsynet med en kraftig krog. Druestrupkranen har en større løfteevne end skovvippen og den kan desuden betjenes af en mand.

Undervisning af skovarbejderne

Mange skovarbejdere havde problemer med at få savene til at skære ordentligt. Især Disstonsavene voldte kvaler fordi de skulle files meget omhyggeligt, og der krævedes særligt justerer værktøj til høvltaenderne. Desuden skulle der et godt håndlag, præcision og et trænet øjemål til for at få saven til at skære ordentlig.

For at råde bod på dette forhold, blev der ansat instruktører til at undervise skovarbejderne i savenes rette pleje. Disse instruktører rejste landet tyndt i sommerhalvåret med værktøj og personlig bagage på cyklen og kunne undervise skovarbejderne på arbejdspladsen. Der blev især undervist i vedligeholdelse af det skærende værktøj, save og økser, men også det øvrige værktøjs pleje var med på planen. Som noget helt nyt blev der også undervist i arbejdsteknik. Målet for denne undervisning var dels, gennem en mere rationel brug af kroppen, at gøre det muligt for den enkelte skovarbejder at yde mere arbejde uden at bruge mere energi, og dels at mindske arbejdsskader og nedslidning ved at anvende mere hensigtsmæssige arbejdsstillinger og metoder. Senere, i 1948, blev Skovskolen oprettet, og skovarbejderne kunne komme på 4 ugers internatkursus, hvor de fornævnte emner blev suppleret med praktiske øvelser i skoven samt forskellige andre som ernæringslære, førstehjælp, gymnastik m.m. Undervisningen af skovarbejderne gav hurtigt meget fine resultater, produktiviteten steg betydeligt og dermed også indtjeningen.

14. Skovvippe (til venstre) og Druestrupkran (til højre).
Efter »Lærebog for skovfogedelever« 1950.

Indtjeningsmuligheder

Jeg har arvet nogle gamle overenskomster og time-sedler og har der fundet de følgende priser.

I 1917 var daglønnen på 3,90 kr og ved skovning på akkord fik man 1,30 kr pr m³ kævle og 1,17 kr pr rm brænde der blev produceret. Der skulle altså produceres godt tre m³ om dagen for at daglønnen var tjent.

I 1938 var daglønnen på 7,84 kr og ved skovning på akkord fik man 2,15 kr m³ kævle medens man fik 3,00 kr rm for brændet. Der skulle altså stadig produceres godt 3 m³ om dagen for at daglønnen var tjent. I 1972 var daglønnen steget til 118 kr og skovningsakkorden til 12,57 kr for en m³ kævle og 20,51 for en rm brænde. Nu skulle der produceres omkring 10 m³ kævle eller 6 rm brænde om dagen for at daglønnen var tjent. Produktiviteten var med andre ord blevet mere end det dobbelte i forhold til 1938.

Indtjeningen på akkord lå ofte væsentligt over overenskomstens dagløn så der var stor konkurrence om at få de gode akkordarbejder. Overenskomsten foreskrev, at akkordarbejdet skulle fordeles ligeligt og retfærdigt mellem arbejderne, men ofte var det de dygtigste arbejdere der fik de mest attraktive akkordarbejder.

Om forfatterens familie

Min farfar tjente i de første mange år hos bønderne som karl men blev siden skovløber i Uggeløse Skov ved Lynge i perioden fra 1909 til 1949 hvor han gik på pension. Han anvendte skovsav til fældning, stormsav til afkortning, lokalt fremstillet økse, hammer og kiler, og den simple løftestang når han skovede. Han var nødt til at have en makker til at hjælpe ham med arbejdet, og når det kneb med at skaffe sådan en, måtte drengene på skift tage fri fra skolen og gå med deres far i skoven. Det var hårdt arbejde for drenge på 12-14 år.

Min far blev også sendt ud at være tjenestekarl hos bønderne, men han besluttede sig hurtigt for at han ville have en uddannelse indenfor skovbruget. Han kom derfor »i lære« som skovfogedelev og efter udstået læretid og vel overstået eksamen, kunne han kalde sig »skovfogedaspirant« og blev ansat på Bidstrup Skovdistrikt som sådan. Han blev imidlertid ramt af en sygdom i ørerne der medførte, at han blev tunghør. Han kunne ikke rigtig kommunikere med folk og slet ikke tale i telefon. Han måtte derfor efter nogle år opgive at blive skovfoged og blev i stedet skovløber i Lystrup Skov ved Slangørup i perioden 1941 til 1981 hvor han gik på pension.

Far kom til at opleve en del af den store udvikling der skete med værktøjet. Først fik han allerede i 1930'erne undervisning i at file save og vedligeholde det øvrige skovningsværktøj. Han fik kendskab til nye typer redskaber og deres brug, og han var siden med til at indføre motorsaven i skovbruget. I de første mange år, vel indtil omkring 1950, var far afhængig af en makker der kunne hjælpe ham ved savningen, løft af stammer og så videre ligesom farfar havde været det. Dette bevirkede at både min

mor og min storebror i perioder har været nødt til at gå med i skoven for at trække i skovsaven. Imidlertid anskaffede far sig en svans og en »savkammerat« og arbejdede derefter for det meste alene. For at kunne løfte stammerne fri af jorden, anskaffede han sig også en »Druestrupkran«, den kan nemlig betjenes af en mand, men den er tung at bære da den vejer omkring 50 kg. Far var god til at holde sit værktøj vedlige, hans save var altid dem der skar bedst og hans økser, kiler og andet værktøj var altid i orden. Som følge heraf var han normalt også den på skovdistriktet, der tjente mest (i en lang årrække var han kommunens største skatteyder, trods det at der i kommunen fandtes en del forholdsvis rige bønder).

I 1952 købte far sin første motorsav. Købet betød at han kunne indtjene næsten det samme, som han og hans makker tidligere havde tjent tilsammen. Jo-

15. Elevfoto fra Skovskolen medens den endnu lå i Kagerup. Den blev senere flyttet til Nødebo. På fotoet ses bl.a. en Stihl enmandsmotorsav, to typer svanse og yderst til højre står min far med en Dissonsav.

Bu-saven som han købte for 2.000 kr holdt i fire år, inden den var slidt op, og den blev betalt gennem forøget indtjening det første år. Så det var en god forretning (årsindkomsten var i den periode på ca. 8.000 kr).

Jo-Buen krævede at stammerne stadig blev løftet fri af jorden, når de skulle afkortes, så far var nødt til fortsat at bruge sin Druestrupkran. Ved skovningsarbejder havde han derfor dette at bære med sig på skovningspladsen: motorsav ca. 20 kg, benzin og olie til saven ca. 15 kg, hammer, økse og kiler ca. 12 kg, Druestrupkran ca. 50 kg. I alt op mod 100 kg, der hele tiden skulle flyttes med fra træ til træ og fra

skovningsplads til skovningsplads. Dette stod på indtil omkring 1958, hvor han anskaffede sig en lettere motorsav (Remington) der ikke krævede, at stammerne blev løftet fri af jorden. Han kunne dermed undvære Drustrupkranen, så sammen med den lettere sav mindskede dette vægten af det nødvendige værktøj med ca. 60 kg!

Afslutning

Udviklingen af skovbrugets redskaber fra at være lavet af den lokale smed eller skovarbejderen selv og til højteknologisk fabriksfremstilling har medført bedre og billigere redskaber med større ydeevne. Denne udvikling har naturligvis påvirket skovbruget i betydelig grad, både økonomisk, socialt og kulturelt. Arbejdernes ydelse er steget, indtjeningen er steget, arbejdstiden er nedsat, og antallet af skovarbejdere er mindsket betragteligt. Da jeg var dreng, var der omkring 6 mand beskæftiget i »min« skov (ca. 200 ha.) om vinteren og omkring 3 mand om sommeren. Nu er der 1 mand! Tidligere blev skovene ofte anvendt som »beskæftigelsesfremmen- de foranstaltning« forstået på den måde, at arbejds-

folk kunne regne med at få beskæftigelse i skoven i vinterperioden, hvor landbruget og en del andre fag lå stille. I dag er skovarbejdet blevet et specialistjob, der kræver en grundig uddannelse og tillige helst adskillige års erfaring.

Den rationalisering af driften vi har set i landbruget har i høj grad også gjort sig gældende i skovbruget. Her tænker jeg selvfølgelig især på, at redskaber og maskiner er blevet mere effektive, men også på at driftsformerne er blevet ændret mod stordrift, hvor dette har været muligt. Et særligt kapitel der ikke er omtalt her, er udviklingen af skovmaskiner, som især de sidste 40 år har været gennem en helt forrygende udviklingsproces. De fleste af disse maskiner er blevet skabt, brugt og skrottet, og for mange gælder det, at der ikke engang er en beskrivelse af dem tilbage.

Tiderne med de lokalt fremstillede redskaber er uigenkaldeligt forbi. Skovbruget er blevet industrialiseret, og jeg skal lade det være usagt, om det er blevet værre eller bedre. Men der er god grund til at tage vare på de få redskaber, som er tilbage fra det århundrede, der nu er ved at være slut.

Skovbrugets arbejdere

af Lilly Wiberg

Vallø Stift

Nærværende artikel bygger på en etnologisk undersøgelse foretaget i 1985-86 i Vallø Stifts skovbrug.⁵⁸ Arkivalieundersøgelser og interviews med en række pensionerede og endnu aktive skovarbejdere tegner tilsammen et billede af arbejdslivet i skoven i perioden 1920-1985.⁵⁹ Udviklingen fra et meget mandsskabskrævende skovarbejde til den nuværende situation med maskinisering, mekanisering og dermed en væsentlig mindre, men mere professionel arbejdskraft er her det karakteristiske træk.

Vallø Stift, der ligger sydøst for Køge, er en selvstændig institution med betydelig almennyttig virksomhed, baseret på overskuddet fra de tre hoveddriftsgrene: landbrug, skovbrug og savværk. Skovdistriktet dækker et areal på 2860 ha, fordelt på tre skovparter.

Skovarbejde varierer ligesom arbejdet i landbruget med de skiftende årstider. Hver årstid har sine bestemte arbejdsopgaver, der tidligere lå i en ret fast gænge med skovning fra løvfald til løvspring, plantning af nye kulturer i foråret og kulturpleje i form af græsslåning, hegning, udtynding og vejarbejde i sommerhalvåret. Moderne teknologi, ændrede afsætningsmuligheder og engagement i et så sæsonfikseret produkt som juletræer og pyntegrønt har ændret arbejdets årscyklus på væsentlige punkter. I dag skoves der således hele året rundt, bortset fra feriemåneden juli og under pyntegrøntkampagnen i november-december.

Ledvogtere og skovarbejdere

Før skovbruget var lagt i faste rammer, blev skovarbejdet udført af hovedgårdenes fæstebønder som hoveriarbejde. Først et par årtier ind i 1800-årene ansatte man egentlige skovarbejdere. Ledelsen hav-

de behov for at sikre sig en fast stok af flittige, pålidelige folk og byggede med det formål de såkaldte ledvogterhuse ved skovenes indfaldsveje, hvor de dygtigste blandt de gifte arbejdere fik tilbudt fri bolig og brænde mod at bistå skovfogeden med opsynsarbejdet, passe nogle bomme og yde et par klapperdage i jagtsæsonen. Ledvogteren var sikret fast arbejde og en beskedent pension, men arbejdede ellers på samme lønvilkår som løsarbejderne. Til gengæld forventede ledelsen fuld »loyalitet«.

Løsarbejderne i skoven – sæsonarbejderne – var lokale daglejere fra landbruget og husmænd, for hvem vinterarbejdet i skoven var et nødvendigt supplement til familiens eksistens. Egnen bød ikke på alternative muligheder, og havde man nogenlunde tag på arbejdet, var der mulighed for en større indtjening i skoven, end arbejdet i landbruget på noget tidspunkt kunne give. Således var der i 1920'erne omkring 200 mand beskæftiget med vinterskovning, men under 2. Verdenskrig var behovet for arbejdskraft særligt stort. Alt hvad der kunne brænde skulle anvendes – grene, kviste og stød. De kommunale arbejdsanvisninger henviste hele »styrker« af arbejdsløse, totalt blottet for kendskab til skovarbejde, men der findes flere eksempler på folk fra disse »stødtropper«, som folkeviddet benævnte dem, der fortsatte i skoven, blev faste arbejdere og endte deres »karriere« i et af skovens huse.⁶⁰

Oplæring og uddannelse

Før i tiden krævedes ingen særlige forkundskaber for at tage arbejde i skoven, men skulle man have rimelige muligheder for at klare sig i jobbet, var det en fordel at have »en bestemt statur og et godt håndslag for redskaber« – og så i øvrigt lære ved at se. For

at hjælpe skovarbejderen i gang med opgaverne benyttede man sig på Vallø Stift af et indslusningssystem, hvor den nye og uerfarne mand i en periode arbejdede sammen med en øvet, indtil han selv havde fået taget.

Men en skovmand blev ikke udlært i denne indkøringsperiode. Skovarbejde er et erfaringsfag, som man efterhånden tilegner sig, og under denne proces bygges der en mærkbar selvtilid og selvbevidsthed op hos skovarbejderen. Et godt stykke arbejde, der er faldet ud efter hans beregninger og erfaringer, er en stor personlig tilfredsstillelse. Således fremhæver ældre skovarbejdere ofte – og ikke uden en vis stolthed – at de aldrig selv har været på nogen skole, samtidig med at de glæder sig over, at nye folk får en lettere indføring i arbejdet nu tildags.

Siden oprettelsen af Skovarbejdskolen i Kagerup (senere Skovskolen i Nødebo) i 1948 har det mere været en regel end undtagelsen, at en ny skovarbejder begynder med et 4 ugers grundkursus dér, fulgt op af supplerende kurser af kortere varighed.

1. Foruden varmebidraget har skovarbejderen tilladelse til selv at hjemtage indtil 15 m brænde vederlagsfrit fra skoven, så de faktiske varmeudgifter er minimale. Vallø maj 1986. Foto: Lilly Wiberg (Roskilde Museum 882-63).

Det er en forskoling, der ikke mindst er blevet nødvendig på grund af den enorme og stadige udvikling i redskabskomplekser og teknikker.

Løn- og ansættelsesforhold

Det er et karakteristisk træk, at folk har søgt til skoven, når de blev gift og fik en familie at forsørge, blandt andet fordi skovarbejdet var lidt bedre betalt end andre lokale arbejdsmuligheder. Men nok så vigtigt var de mere stabile arbejdsforhold og chancen for at avancere til en fast kontrakt eller endog til ledvogter.

Lønnen var før i tiden meget ringe for et utroligt hårdt slid. I 1924 var daglønnen for 10 timers arbejde 4 kr med en seksdages arbejdsuge. Det kunne være vanskeligt at få økonomien til at hænge sammen i en familie, hvor der var små børn, og konen derfor måtte gå hjemme; og problemerne voksede, når børnene begyndte skolegangen, »for så skulle de jo være pæne i tøjet, og der skulle meget til.«⁶¹ I 1941 var daglønnen steget til 9,35 kr for 8 timers arbejde, stadigvæk en beskedent fast indtjening, der dog kunne forbedres væsentligt ved akkordarbejde.

Boligudgiften kunne være ret belastende for løsarbejderens budget, fordi udbuddet var ringe og lejen derfor høj. Eksempelvis betalte en skovarbejder, der i 1925 tjente 24 kr om ugen, en månedlig husleje på 24 kr. Man måtte tage den mulighed, der bød sig og om nødvendigt tage et lejemål, der lå langt fra skoven, så der skulle lægges et par timer til fods til og fra arbejdsstedet oven i den i forvejen lange arbejdsdag.

Derfor var en ledvogterstilling et vældigt socialt avancement og økonomisk løft for en skovarbejderfamilie. Først op i 1960'erne fik skovarbejdernes lønninger føling med den generelle udvikling på arbejdsmarkedet, og sammen med de teknologiske forbedringer er arbejdet nu fysisk lettet og rimelig godt betalt.

Boligforhold

Ledvogterne havde som nævnt gratis bolig og frit brænde. I nogle tilfælde boede to familier i ganske

små lejligheder sammen i et længehus. I takt med en gennemgribende restaurering i 1950'erne og ombygning af længehusene til enfamiliehuse indførtes en nyordning, hvorefter beboerne betaler en meget rimelig husleje. Den gennemgående holdning blandt skovarbejderne er imidlertid, at den »fri bolig« i dag er et begrænset gode, fordi man ikke har de fradrag, som folk i eget hus har fordel af, og desuden står man med et boligproblem oven i de vanskeligheder, der er forbundet med at afslutte et aktivt arbejdsliv, den dag man går på pension.⁶² Derfor har Stiftet de senere år udbudt flere af disse – for mange attraktive – boliger på det fri marked til en væsentlig højere leje. Reelt får arbejderne i skovens huse stadig en slags boligydelse fra Stiftet, idet alle boliger er opvarmet med kombineret oliebrændefyr, og da der i de tidligere kontraktordninger indgik et brændedeputat på 15 rm, udbetaler Stiftet nu i stedet værdien af dette til olieindkøb.

Der er et jordtilliggende til ledvogterhusene på ca. 1/2 tdl. Oprindeligt har selvforsyningstanken ligget bag denne udstykning, og ældre skovarbejdere beretter da også om den flittige dyrkning af kartofler og grøntsager: *»Urtesagerne fra haven betød utrolig meget for at få økonomien til at løbe rundt.«* Men i løbet af 1960'erne forbedredes arbejderens lønforhold markant, og snart fremtrådte jordstykkerne ved husene som pyntelige prydhaver med græsplæne og blomsterbede. *»Så var det jo blevet moderne«*, lyder kommentaren, men moderniteten, smagsændringen i retning af det æstetiske, havde næppe kunnet slå igennem, uden at den økonomiske bæreevne havde været til stede.

Arbejdsopgaverne

Skovarbejde er meget alsidigt og vidtspændende i kravene til udøveren. Til den skiftende årsrytme er knyttet en række forskellige arbejdsopgaver og -teknikker, som arbejderne må være fuldt fortrolig med. Det er et specialarbejde, som ikke blot kræver arbejdsteknisk kunnen og evne og sans for at vedligeholde redskaberne, så arbejdet forløber nogenlunde glidende, men også besindighed, overblik og evne til

selvstændigt at tilrettelægge arbejdet. Skovfogeden aftaler forestående opgaver med skovarbejderen, men derefter er det arbejderens eget ansvar at udføre dem. Heri ligger den stadige udfordring, der er med til at gøre arbejdet spændende og afvekslende.

Træfældning er nok den mest krævende opgave, og den bliver aldrig rutine for skovarbejderen. Der er ikke to træer, der er ens, så hvert træ skal omhyggeligt vurderes i grenvækst og hældning og i forhold til nabotræer, før faldretningen bestemmes. Når et træ er skovet, skal det afgrænses og aflægges (dvs. skæres op i længder) efter skovfogedens bestilling. Skovarbejderen må således have fuldt kendskab til de mange sortimenter, der er gængse på markedet, ligesom han må kunne udføre aflægningen præcist.

Det meste af udslæbningsarbejdet udføres i dag med små traktorer eller med hjælp af forskellige løfteredskaber, fordi effekterne gennemgående aflægges i større længder end tidligere, hvor en stor del af træet blev skåret op til brænde. Dengang måtte skovarbejderen selv lægge ryg til udslæbningen og opstillingen i bunker ved skovvejen, mens skovkusken med hesteforspand stod for udslæbning af kævler.

Det daglige arbejde op til 1950'erne

Højsæsonen lå i det kolde og mørke vinterhalvår, hvor hovedparten af skovningen foregik. Arbejdsdagen gik i 1920'erne og -30'erne fra kl. 7 morgen til kl. 5 aften, så ved arbejdstids begyndelse var det endnu for mørkt, og dermed for risikabelt, at fælde. Morgenarbejdet, der kunne bestå i opskæring af kævler, var derfor forberedt dagen før, hvor man havde lavet savspor i kævlerne efter de bestilte mål, så man blot behøvede at stryge en tændstik, sætte saven i sporet og »file løs.«

Når det blev lyst, gik man i gang med fældningen. Faldretningen blev beregnet, og man tog fat på forhugget – det vinkelhug, hvorover træet skulle falde. Huggets bund skulle ligge så nær jordoverfladen som muligt, så der ikke gik for meget ved til spilde. Derefter satte man saven i fra den modsatte side, og

2. Opskæring af kævle. Man kan lige ane savsporet, hvor skovsaven er anbragt. Erholm gods på Fyn, 1911. Dansk Jagt- og Skovbruksmuseum (2472).

når snittet var tilstrækkeligt dybt, lempede man med kiler og hammer stammen omkuld. Derefter blev træet afkvaset og stamme og grene aflagt i de aftalte længder, hvorefter sorteringen kunne finde sted.

Man arbejdede med traditionelle redskaber: økse og sav og med kiler og hammer som hjælperedskaber. Det gjaldt for skovarbejderen – ligesom det var skik inden for håndværk – at han selv skulle anskaffe og vedligeholde disse redskaber. En bekostelig sag, hvor økonomien ofte gjorde det nødvendigt at slække på kvaliteten.

På Vallø var tunge og primitive redskaber endnu i 1920'erne almindeligt brugt. En gammel skovarbejder forklarer fordelene og dilemmaet ved at anskaffe de langt bedre udenlandske redskaber, der kom på markedet: »Vi arbejdede udelukkende med

gammeldags, delvis håndgjort værktøj. Den første sav, min bror og jeg havde, var en gammel skørsav, og økserne var nogle gamle håndsmedede – de var tunge! Senere kom både amerikanske save og økser, men vi skulle jo betale alle redskaber selv, så det var dyrt at starte på skovarbejde. Redskaberne var kostbare i forhold til det, vi tjente. Vi måtte købe dem på afbetaling hos isenkræmmeren, anden mulighed var der ikke. Men så kunne vi jo også tjene så meget mere! Ih, de amerikanske save – der var jo ingen sammenligning med de gammeldags. Og ligesådan med økserne – amerikanerne var tynde, dejlige økser, de kunne sådan rigtig gå i!»

De dyre amerikanske save skulle til stadighed vedligeholdes med filing og udlægning af tænderne, så de skar rigtigt; ellers kunne den store anskaffelsessum ikke svare sig. Som andet skovarbejde var trimning af saven også noget, man måtte »lære sig ved at prøve«, men der skulle et særligt håndlag til, for det var et præcisionsarbejde at file hver enkelt

tand og lægge takkerne rigtigt ud, så de både kunne skære og høvle spånerne ud. En savtrimning kunne nemt tage mere end en time og skulle derfor helst klares uden for arbejdstiden. Var uheldet ude under arbejdet, så det blev nødvendigt igen at sætte takkerne op, betød det et alvorligt afbræk i arbejdsgangen og tabt indtjening.

Makkerskab

Med de traditionelle redskaber udførtes skovarbejdet altid i makkerskab. De store skovsave fordrede tomandsbetjening, og når de store forhug skulle laves, var det en fordel at være to, der i rytmisk takt kunne få arbejdet til at glide lettere. Et godt makkerskab afhang helt af den gensidige tillid og gemytternes overensstemmelse, og disse ting betød mere end den store arbejdspræstation. De to arbejdere skulle helst kunne supplere hinanden med hver deres specielle færdigheder, og den typiske kombination var råstyrke og hurtighed hos den ene og besindighed og evnen til at vedligeholde redskaber hos den anden. Hvis de begge havde de samme færdigheder og ambitioner, ville det føre til en stadig – og ikke specielt arbejdsfremmende – konkurrence mellem dem om opgaverne. Det var *samarbejde* og en ligelig arbejdsindsats, der var brug for, fordi indtjeningen var en lighedeling af afregningen for deres fælles arbejde.

Den slidsomme dag

Det tunge fysiske vinterarbejde belastedes yderligere af sne og frost. Mange arbejdere boede langt fra arbejdspladsen, men »når vi havde slæbt os frem gennem snedriverne, havde vi varmen! Det kunne jo aldrig gå at blive hjemme for vejrets skyld, for så tjente vi jo ikke noget.«

Der arbejdede gerne flere hold i nærheden af hinanden, som så søgte sammen i pauserne. Langsomt forbedredes forholdene. Omkring 1950 havde man fået nogle primitive, men let flytbare skure, der bestod af fire plader, hæftet sammen i hjørnerne med kroge og med en presenning som tag. Skuret stod direkte på jorden, men man kunne få lidt varme ved at brænde kvas af i en lille ovn.

3. I starten havde man ingen form for mandsskabsskure, så spise- og hvilepauserne blev korte. Madpakken, der ofte kunne være gennemfrosset, blev spist ved en kævle eller brændestabel. Klosterskoven, St. Svenstrup, ca. 1950. Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum (B2749-3).

I dag har hver mand sin egen skurvogn, som skovkusken flytter til de skiftende arbejdssteder. Med den isolation i dagligdagen, som den moderne arbejdsform i skoven har medført, er det almindeligt, at flere arbejdere søger sammen i én vogn i frokostpausen.

For den gamle skovarbejder er nutidens arbejdsforhold i skoven en næsten ufattelig omvæltning sammenlignet med de barske vilkår i 1920'erne og 30'erne: »Det er da godt, som det er blevet, men mærkeligt alligevel, at vi klædte os på, når vi skulle have pause, men nu tager de trøjerne på, når de skal arbejde!«

Motorsavene – de nye tider

Selvom de stadig fremkom i forbedrede udformninger og materialer, er det overraskende, så længe de traditionelle håndredskaber var enerådende i skovningsarbejdet. Her i landet kendes spredte eksperimenter med motorsave fra mellemkrigstiden, men først i begyndelsen af 1950'erne var skovbruget

»modent« til at acceptere denne meget radikale redskabsfornyelse.

To skovløbere på Hørsholm statsskovdistrikt havde en ikke ringe andel i den første udbredelse af kendskabet til og håndteringen af motorsavene her i landet. I fællesskab købte de i 1951 en sav og fik skovriderens tilladelse til at prøvekøre den. Forsøget tiltrak andre skovfolks interesse, og der blev med de to pionerer arrangeret demonstrationer af savens muligheder og effektivitet på skovdistrikter i hele landet. Aviskommentarer fra disse forevisninger refererer ledende forstfolks anerkendelse af motorsavens formåen og dens mulighed for at aflaste skovarbejderen, men samtidig frygtede man den store arbejdsløshed, som redskabets effektivitet ville medføre. Endelig var man betænkelig ved »det store træspild«, som de brede kædesavspor forårsagede. Meget træ blev endnu på den tid skåret op i alenlængder til brænde, og derfor frygtede man, at produkttabet ville blive for stort, og motorsaven dermed for kostbar i brug – for skovejeren. Men motorsaven var kommet for at blive!

På Vallø kom de første motorsave i brug i midten af 1950'erne. Ledelsen var interesseret i, at skovarbejderne fik mulighed for denne aflastning i arbejdet og tilskyndede dem til køb ved at yde lån, som blev afdraget ved træk i lønnen.

Forandringer og permanens

I begyndelsen var det makkerparret, der i fællesskab købte en motorsav, og meget tyder på, at den klare arbejdsdeling fortsatte ret længe i makkerparrets virke. Den, der havde mest flair for mekanik, brugte og passede saven. Det var ham, der lagde træerne ned og skar kævlene ud i længder, mens makkeren afkortede grene, kløvede brændet og ryddede op.

Motorsaven betød en kolossal stigning i den enkelte skovarbejders produktivitet, samtidig med at arbejdet blev ulige lettere. Det, der før tog timer at skove og oparbejde, kunne nu klares på minutter. Resultatet var, at de løst ansatte sæsonarbejdere blev overflødige, ganske som forstfolkene havde forudsagt det i begyndelsen af 1950'erne. Derimod

var enhver bekymring om arbejdsløshed fejlet af bordet i 1960'erne, hvor den enorme ekspansion inden for bygge- og anlægsvirksomhed kunne op-suge det overskud af arbejdskraft, der var blevet frigjort ved mekaniseringen både i land- og skovbrug.

I skoven oplevede arbejderne den teknologiske udvikling som en stadig større isolation i arbejdet. Hver enkelt arbejder havde nu sin egen motorsav, hvormed han ene mand kunne klare både fældning, afkvasning og aflægningen, der tilmed var blevet betydelig forenklet, efter at opvarmning med olie-fyr var blevet almindelig. Makkeren, der tidligere havde kløvet, udslået og opstillet brændet, var nu overflødig, fordi træet blev afsat i større længder til den efterfølgende industrielle oparbejdning, og udslæbningen blev klareret af traktorer.

En skovarbejder sammenfatter udviklingen således: *»Da jeg startede i 1950, var vi 30 mand på skovparten. I dag er vi syv, men skovparten er blevet dobbelt så stor, og der bliver vel skovet dobbelt så meget træ!«*.

Motorsaven var – og er stadig – skovarbejderens personlige ejendom, ligesom han selv må udrede alle drifts- og reparationsomkostninger på den.⁶³ Den øgede indtjening var derfor meget afhængig af skovarbejderens mekaniske snilde, og først når han var nået op på en ekstrasfortjeneste på 50%, kunne han regne med at afskrive det dyre værktøj på halvandet år. For nogle tog det årevis at vænne sig til det nye redskab og gøre sig fortrolig med pasningen af det, men derefter blev akkordindtjeningen virkelig stor – med dét resultat, at akkordsatserne blev sat ned – eller, set med arbejdsgiverøjne, reguleret.

Akkordsatser og bestemmelse af det akkorderede arbejdes karakter er et typisk eksempel på kontrasterende synspunkter mellem arbejdstager og arbejdsgiver, som motoriseringen af skovarbejdet medførte. For arbejdsgiveren skulle der som tidligere være et rimeligt forhold mellem det færdige produkt og lønudgiften til det medgåede arbejde. For skovarbejderen havde det derimod altid været det *færdige* produkt, der udgjorde hans arbejdspræstation. Det var den færdige brændestabel opstillet

ved vej, der blev opmålt og afregnet. Efter skovarbejderens opfattelse var det derfor hans personlige produktivitetsfremgang, der blev beskåret gennem regulering af akkordsatserne.

Det traditionelle personlige ejerforhold til redskaberne gælder nu kun for motorsaven. Alle andre håndredskaber stilles til rådighed af Stiftet. Ud fra en funktionel betragtning er det mest hensigtsmæssigt, at arbejder selv ejer det kostbare redskab, fordi han så vil være mest motiveret for at vedligeholde det med de færreste omkostninger. Motorsaven er i den grad blevet en personlig del af manden og hans arbejde, at det aldrig kommer på tale at låne hos hinanden.

Skovarbejderens holdning til arbejdet

Der er ingen tvivl om, at den selvstændighed, der gives og forventes af skovarbejder i hans tilrettelæggelse og udførelse af arbejdet, animerer ham til en præstation, han kan stå inde for, og som igen giver selvværd og faglig stolthed. En skovarbejder, der i øvrigt ikke kunne forestille sig en anden tilværelse, udtrykker det således: *»Der er bud efter skovarbejdere udefra. Vi er stabile folk, og man ved, at vi er vant til at bestille noget, og at vi kan lidt af hvert.«*

Ældre skovarbejdere, der har arbejdet med skovninger, hvor flere mandskaber var beskæftiget samtidig, kan berette om konkurrencen om at yde de største præstationer. En fortæller således: *»Ved ren-afdrift (dvs. alle træer fældes) af en afdeling placerede man ofte en mand i hvert hjørne. Det gik undertiden efter lodtrækning, for stykkerne var jo ikke ens. Og så gik vi ellers til den, for man ville jo ikke være den sidste ved midten!«*

Det gav prestige at ligge højt i indtjening, og med det lønudbetalingssystem, der anvendtes endnu i midten af 1960'erne, havde man mulighed for at kontrollere hinanden. Lønningerne blev dengang udbetalt hver 14. dag, hvor en ledvogter fra hver skovpart mødte op på godskontoret og fik udleveret lønningslister og penge til udbetaling. Ledvogterne cyklede derefter rundt i skoven og udbetalte

lønningerne på arbejdsstederne, hvor der så var rig anledning til at iagttage og diskutere, hvem der lå højest »denne gang«.

I dag udbetales lønnen via en lønkonto, men *»der er ingen tilbøjelighed til at lægge sine tal på bordet i skurvognen«*, understreger skovarbejder. De særligt store præstationer og indtjening giver ikke længere prestige i den kollegiale sammenhæng, men er snarere affødt af den enkeltes økonomiske forpligtelser uden for arbejdspladsen.

Når talen drejer sig om arbejdet og holdningen til det, er den stående replik hos skovfolk, at *»det er sådan et frit arbejde«*. Et umiddelbart forståeligt udsagn for den udenforstående, der kan have tilbøjelighed til at anlægge et romantiserende syn på arbejdet i den fri natur med alle de oplevelser og iagttagelser af dyre- og plantelivets årsrytme, der byder sig.

Det selvstændige arbejde, hvor skovarbejder på egen hånd tilrettelægger og disponerer arbejdsgangen, giver endnu en dimension i begrebet »det frie arbejde«. Der er imidlertid også en indbygget modsigelse i selve ordsammenstillingen, så den noget klichéagtige betegnelse må snarere tages som et udtryk for skovarbejderens selvopfattelse og hans holdning til andre for ham mindre attraktive arbejdsformer.

De alternative muligheder, en skovarbejder på denne egn typisk vil sammenligne sit virke med, ligger inden for landbrug og ved fabriksarbejde. Langt de fleste kender landbrugsarbejde af egen erfaring, men fremhæver skovarbejdet for den rolige årsrytme med en fast arbejdsdag på otte timer året rundt, hvorimod landbruget nærmest kører i døgn-drift med maskinerne i spidsbelastningsperioderne. Flere skovarbejdere nævner – som et udtryk for frihed og tillid i skovbruget – at man møder på den afdeling i skoven, man for tiden er beskæftiget i, og ikke ved skovfogedstedet. På godslandbrugene derimod skulle arbejderne stille om morgenen ved avlsgården hos inspektøren, hvorfra de blev »udkommanderet« til de forskellige gøremål på mark og i stald. *»I skoven er der ingen kommando. Man*

4. Skurvognen, der opvarmes med en lille olieovn, er delt i et mandskabsrum med fast bord og bænke og et redskabsrum, hvor skovarbejderen opbevarer motorsav, brændstof, håndredskaber og regntøj. Krageskoven, Vallø 1986. Foto: Lilly Wiberg (Roskilde Museum 875-10A).

passer sig selv, og man føler sig mere som ligemand med skovfogeden end med en forvalter.«

Skovarbejdets »frihed« bliver særligt tydelig i sammenligning med opfattelsen af fabriksarbejde, der af skovarbejderen udlægges som *tvang* – et arbejde, hvor man skal stemple sig ind og ud, hvor man er bundet til en bestemt plads med monotont arbejde ved et transportbånd eller en maskine indtil fløjten lyder, og hvor man altid har værktøjerens kontrollerende blik på sig.

De ovennævnte opfattelser af »det frie arbejde« er tydeligvis ideologiske udsagn, men begrundet i faktiske forhold inden for de pågældende erhverv. I fabriksarbejde er ansvaret i en vis forstand taget fra arbejderen; han arbejder kun med en standardiseret detalje af det færdige produkt, mens skovarbejderen ser en helhed i sit arbejde og leverer et færdigt produkt. Hans ansvar er stort, men det giver ham glæde og trivsel ved arbejdet.⁶⁴

Sætter man derimod »det frie arbejde« i relation til de konkrete vilkår og lønforhold i skovarbejdet,

kan friheden nok diskuteres. Skovarbejde er som alt andet arbejde bundet til faste arbejdstider, og lønfortalerne er indrettet således, at der virkelig skal arbejdes, hvis der skal hentes en pæn indtjening hjem. Den garanterede mindsteløn, dvs. ren timelønsbetaling vil på årsbasis give en indtjening på kun ca. 100.000 kr (1985-tal).⁶⁵ Den lave timeløn er begrundet med, at der i de fleste arbejdsopgaver kan påregnes et vist akkordtillæg, men dermed bliver akkorden netop »pisket over nakken«, der igen giver risiko for *stress* i arbejdsdagen.

Præstationskravene er øget med motorsaven, men en sav er ikke en maskine! Den er kun et forbedret redskab til at udføre et arbejde med, og saven gør det ikke selv. Det er *manden*, der bruger saven, der skal gøre arbejdet færdigt og levere en vare, der opfylder ganske bestemte normer. I landbruget kan man anskaffe en større mejetærsker eller sætte flere plovskær efter traktoren, og i industrien kan man sætte et ekstra gear eller større drev på, så båndet kører lidt hurtigere. »Måske skal du bruge hænderne en anelse hurtigere, eller måske smutter der noget forbi, du ikke nåede at sortere fra, men i skovbruget har du selv ansvaret for, at produktet opfylder kravene. Der må ikke sidde tapper på tømmeret, fordi du ikke gav dig tid til at rense grene og knaster ordentligt af. Når man er fra en tid, hvor man måtte gøre arbejdet om, hvis det ikke var tilfredsstillende, er der grænser for, hvor meget man kan eller vil øge tempoet«, mener skovarbejderen.

Risikoen og sliddet

Skovarbejde har altid været en af de hårdeste og mest energikrævende arbejdsformer overhovedet. Udearbejde i al slags vejr kræver en god fysik, men anses også for at være et sundt arbejde. Med de traditionelle redskaber foregik arbejdet i et roligere tempo, og ulykker med redskaberne var forholdsvis sjældne og af et mere begrænset omfang end dem, de motordrevne forårsager. Med motorsaven er arbejdet lettet betydeligt. Motoren leverer den energi, skovarbejderen førhen selv måtte præstere med sin muskelkraft; til gengæld udsættes han for et mere

5. Også motorsaven kræver filning af kædens tænder. Lellinge skovpart, Vallø 1986. Foto: Lilly Wiberg (Roskilde Museum Dias 1046-11).

énsidigt fysisk slid, som i længden kan give skader, der hindrer fortsat arbejde med motorredskaber. Det forcerede tempo og isolationen har gjort skovarbejde mere risikofyldt, hvilket man søger at modvirke ved stadige forbedringer af arbejdsudstyret, stramning af sikkerhedsbestemmelser og lejlighedsvis såkaldte »rullende kurser« fra Skovskolen med demonstration af forbedret udstyr og teknikker på arbejdspladsen. Endvidere besøger skovfogeden hver enkelt arbejder to gange dagligt på arbejdsstedet under skovninger, og man søger gerne for, at et par mand arbejder inden for hinandens hørevidde.

De første motorsave var meget tunge og støjende, og de stærke motorvibrationer gav kredsløbs- og nerveforstyrrelser i hænderne, såkaldte »hvide fingre«. De 60-70årige skovarbejdere kender alle til fænomenet, der som regel har krævet nedtrapning i

arbejdet. Siden da er savene blevet meget forbedret, lettere og mere støjsvage og med opvarmede, næsten vibrationsfri håndtag.

Generelt opfatter skovarbejderen ikke sit arbejde som specielt risikofyldt, især ikke hvis han har mange års erfaring bag sig. Han kender betingelserne og ved, at hans arbejde kræver skærpet opmærksomhed. Alligevel sker uheldene. En skovarbejder, der både har fået øksehug og savsnit, siger lakonisk: »Man er ikke rigtig skovmand, hvis man ikke har prøvet det hele!«

Skovarbejde slider ikke alene på fysikken, men også på arbejdstøjet. Speciel arbejdsdragt brugte man ikke i 1920'erne, men der indgik alligevel ganske bestemte klædningsdele i det tøj, der almindeligvis brugtes inden for arbejdsgrene med hårdt slid. Holmensbukser, skjorte og vest var faste elementer. Som ydertøj brugtes en stribet arbejdsbluse og stortrøje efter årstiden, og træskostøvler som fodtøj. Fra omkring 1940 kom det blå og khaki-farvede drejlstøj frem, men vanskelighederne ved overhovedet at købe tøj, endda af elendig kvalitet, har sat arbejdslivet under krigen i et helt særligt perspektiv for de ældre skovarbejdere. Først omkring 1975 blev det påbudt skovarbejdere at anvende en særlig beskyttelsesdragt, og det indgik i overenskomsten, at arbejdsgiveren stillede udstyret til rådighed.

Faglig organisation

Det er et fællestræk for jordbrugsfagene, at deres udøvere først på et ret sent tidspunkt er blevet fagligt organiseret.⁶⁶ På trods af stor usikkerhed i ansættelsen følte løsarbejdere i skoven ingen tilskyndelse til at betale et relativt højt kontingent til en fagforening. Erfaringen havde lært dem, at hvis det endelig kom til langvarig konflikt, så var strejkekasen allerede tømt af de store fagforeninger, der forhandlede overenskomster en måned tidligere end

6. I dag består sikkerhedsdragten af hjelm med visir og hørevern, overall af kunststof i svær kvalitet med mange lags forstærkning på lår og læg – de steder motorsaven erfaringsmæssigt rammer ved uheld. Svære gummistøvler med stålnæser og handsker med forstærkning af plastmet i håndfladen. Foto: Lilly Wiberg (Roskilde Museum Dias 1046-27).

jordbrugsfagene. Som medlem af Skovbrugets Arbejdsgiverforening aflønnede Vallø Stift medarbejderne efter de gældende overenskomster, så en faglig organisering ville heller ikke medføre forbedringer for løsarbejderne. For den fastansatte skovarbejder med bolig i et af skovens huse var der ikke behov for at være organiseret, da han var sikret arbejde gennem kontrakten, der samtidig forpligtede ham på ikke at deltage i nogen form for arbejdsnedlæggelse. Gik han alligevel med i en strejke, betød det omgående afsked, der ramte så meget hårdere, fordi familien med øjeblikkeligt varsel måtte forlade boligen.

I dag er arbejderne som en selvfølge medlemmer af SiD, og det ligeberettigede forhold mellem forhandlingsparterne løftet ud af den lokale sammenhæng.

Når alderen melder sig

»Har folk først været i skoven fem år, bliver de som regel, til de er 70!« vurderer ledelsen, og man sætter pris på denne stabilitet i arbejdskraften, men for arbejderne kniber det med alderen at klare kravene. I en benhård, privat virksomhed ville man afskedige en mand, der ikke længere kan klare tempoet. På Stiftet derimod har man altid været indstillet på at finde fysisk mindre krævende opgaver til en mangeårig medarbejder. Skovarbejderen må ganske vist give afkald på sine akkordfortjenester, men for timeløn kan han fungere videre som »altmuligmand«.

Denne håndsækning er meget påskønnet af de ældre arbejdere. De bliver hjulpet i en vanskelig situation, hvor de er nedslidte af det arbejde, de ikke længere har kræfter til at fortsætte, og de har mulighed for at blive boende i skovens hus indtil pensionsalderen. En afskedigelse kunne have medført en alvorlig social deroute, hvor chancerne for at skaffe bolig og en lettere beskæftigelse uden for skoven kunne synes håbløse. Fra Stiftets side har man yderligere mulighed for at tilbyde pensionerede medarbejdere bolig i Scheels hospital i Herfølge eller på Carolinestiftelsen ved Vallø slot.

Efterskrift

Siden undersøgelsen i 1985 har maskinkraften yderligere taget over i skovarbejdet på Vallø skovdistrikt. Dengang varetoges de daglige opgaver af tre skovfogeder, en skovtekniker, nitten skovarbejdere og fem elever. Skovarealet er i dag fordelt på to skovparter, hvor blot ni skovarbejdere og to elever er be-

skæftiget. Skovrideren oplyser, at al fældning af gran nu foregår med maskiner og udføres af en lokal entreprenør. Alene på dette område er 4-6 mands arbejde »frigjort«, ligesom en del af mulighederne for akkordarbejde er faldet væk for de nuværende skovarbejdere. Til gengæld bor de fleste af dem i dag i skovens huse.

Skovbrugets personalhistorie

af Tommy P. Christensen

Indledning

Onsdag den 13. november 1872 er en voldsom efterårsstorm under optræk og den hårde vind tvinger Østersøens vande mod vest. På Østfalster stiger vandstanden til 3½ meter over dagligt vande, og store skovområder tilhørende Det Classenske Fideicommiss oversvømmes. I det lille fiskerleje Hesnæs, der siden senmiddelalderen har ligget beskyttet mellem de to kystfremspring Hestehoved og Pomlenakke, står husene under vand og vandmasserne gør fire familier hjemløse. Næsten ti tønder land skov mellem Hesnæs og Abildvig skylles i havet. Stormfloden og dens virkninger sætter sig således dybe spor i såvel landskabet, som i bevidstheden hos egnens beboere. Den efterfølgende genopbygning bliver indledningen til en ny udvikling af det lille lokalsamfund.

Opførelsen af nye huse til de hjemløse fiskerfamilier efterfølges i de kommende år af projektering og anlæg af en lille havn, opførelsen af et pakhus på den nye havn og omkring århundredskiftet en skovriderbolig og et savværk. Dermed gik også driften af Det Classenske Fideicommiss' falsterske skove ind i en ny fase.⁶⁷ Denne placering af den nye skovriderbolig kan derfor også give anledning til at spørge, hvem der blev den første skovrider i Hesnæs?

Den første skovrider i Hesnæs

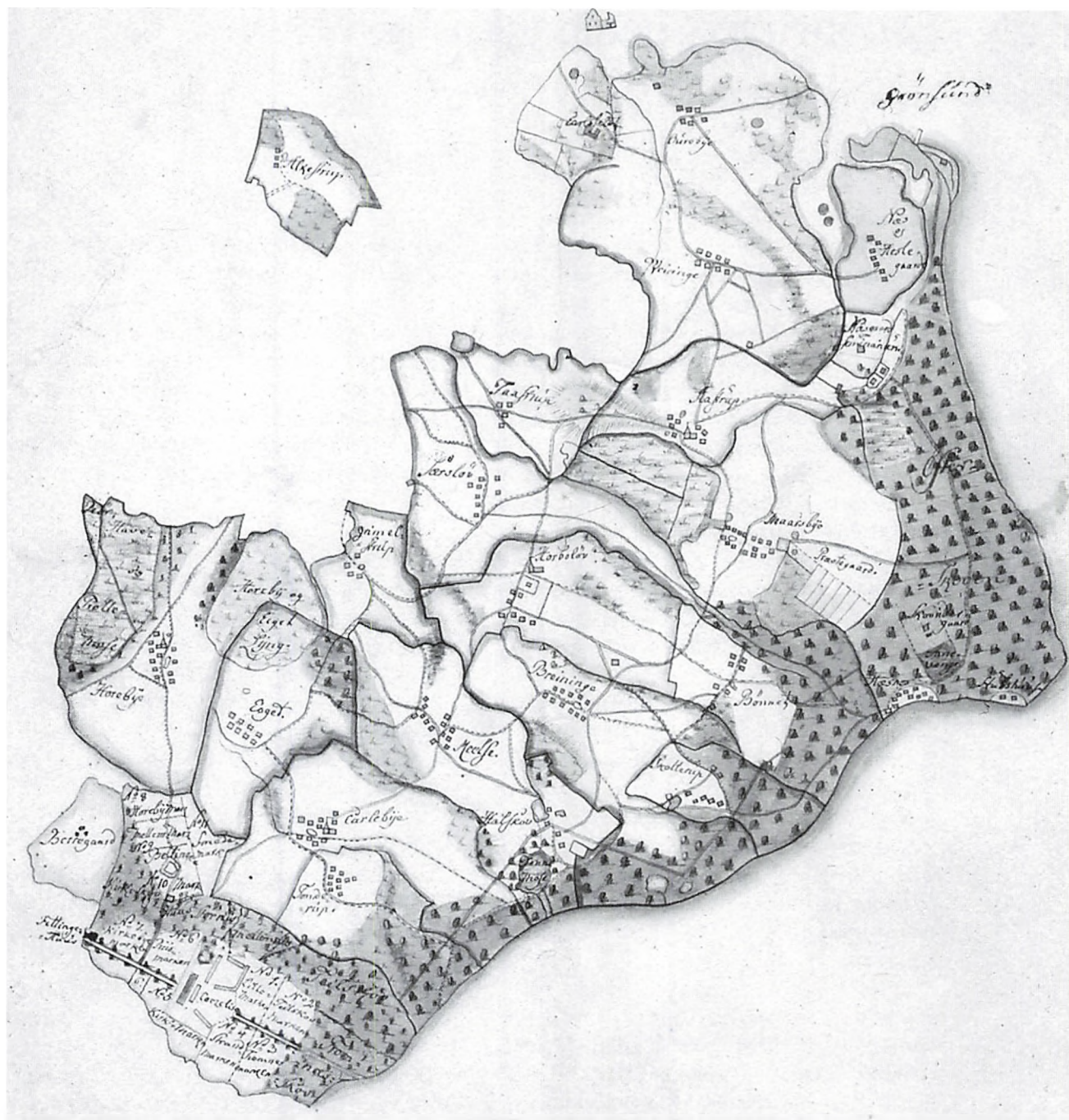
Har Det Classenske Fideicommiss omkring århundredskiftet haft en skovrider boende i Hesnæs på Falster, kan han formodentlig findes omtalt i den lokalhistoriske litteratur omhandlende egnen. Anskuet som et lokalhistorisk spørgsmål kan det forventes, at såvel litteratur om Hesnæs, som værker om Det Classenske Fideicommiss rummer oplys-

ninger herom.⁶⁸ Alternativt kunne hans virke inden for dansk skovbrug gøre det sandsynligt, at et eller flere af de gængse opslagsværker om danske skovfolk medtog den første skovrider i Hesnæs.⁶⁹ Hvis der mod forventning, hverken i den lokalhistoriske litteratur eller de omtalte opslagsværker findes oplysninger om denne mand kan det næste skridt blive en kontakt til arkiverne. Det vil i dette tilfælde dels være det lokalhistoriske arkiv, dels Det Classenske Fideicommiss.⁷⁰

Fideicommissets arkiv er et såkaldt godsarkiv, og for dette gælder som for mange andre godsarkiver at det er placeret flere steder afhængig af dets tilblivelseshistorie og de aktuelle behov i godsforvaltningen. Således opbevares de nyere dele af godsarkivet på Corselitze, hvor det kan benyttes i den daglige administration, og hvor der føres tilsyn med dets bevaringstilstand.⁷¹ Godsarkivets ældre dele er overført til Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, hvor de kan studeres.⁷²

Over åen efter vand?

Får man for eksempel tag i den tykke jubilæumsbog »Det Classenske Fideicommiss gennem 150 aar« kan man hurtigt fastslå, at den første skovrider på skovridergården i Hesnæs hed Ludvig P. Nellesmann, og havde ansvaret for Corselitze Skovdistrikt.⁷³ Emnet for denne personalhistoriske undersøgelse ligger hermed fast, og en række opslag i den førnævnte litteratur vil give supplerende oplysninger. Ønsker vi ydermere billeder af L. P. Nellesmann, slægtshistoriske oplysninger og detaljeret viden om hans indsats i dansk skovbrug vil det kræve en større undersøgelse. Inden en sådan sættes i værk kan det dog anbefales, at søge et overblik, hvad angår andre, tid-

1. Kort over Det Classenske Fideicommiss' falsterske gods i 1818. På den østvendte, skovklædte kyst ses fiskerlejet Hesnæs. Nationalmuseet.

2. Skovrider Nellemann (1869-1958)
med sin hustru Ida Marie ved kyst-
skrænten nedenfor skovriderboligen
1897/98. Foto i privateje.

ligere gennemførte undersøgelser, og hvor resultaterne i givet fald er offentliggjort.

Tidligere er den lokalhistoriske litteratur omtalt, og tilsvarende kan biografiske bøger og tidskriftsartikler samt den slægtshistoriske litteratur fremhæves. Desværre kan man ikke med ét eller ganske få opslag i håndbøger, bibliografier og leksika sikre sig, at alle relevante, publicerede undersøgelser findes omtalt.⁷⁴ På den anden side er der med efternavne som Nellemann i modsætning til de såkaldte sennavne, såsom Jensen, Hansen etc., ganske gode muligheder for at finde henvisninger til bøger og artikler om bærere af det pågældende efternavn. Om de også er beslægtet med det udvalgte undersøgelsesobjekt kan kun godtgøres gennem en slægtshistorisk undersøgelse. Indledningsvis kan man med efternavnet Nellemann forsøge de mere generelle biografiske og slægtshistoriske hjælpemidler.⁷⁵

I sagens natur vil der være indbygget nogle begrænsninger i den anførte fremgangsmåde, da hverken ældre materiale, der ikke er blevet offentlig-

gjort, eller publikationer, der er nyere end udgivelsestidspunktet for bibliografier eller opslagsværker kan være medtaget.

Genealogi eller personalhistorie

En række af de opslagsbøger man må benytte sig af fokuserer først og fremmest på den enkelte person. Enten i form af en kort biografisk artikel, som det kendes fra opslagsværker og leksika, eller i regulære biografier. Er interessen primært af genealogisk karakter, altså nærmere en slægtshistorisk indfaldsvinkel, vil de slægtsmæssige relationer til den pågældende påkalde sig særlig opmærksomhed.

Inden for slægtsforskningen sonderer man især mellem to typer af slægtshistoriske undersøgelser. Enten er hovedpersonen – af slægtsforskere betegnet »probanden« – genstand for en undersøgelse, som skal kortlægge hvem der er probandens efterkommere. Eller slægtsforskerens interesse samler sig om probandens afstamning, altså hans eller hendes forfædre (og formødre). Følgelig bliver for-

målet enten at tilvejebringe den korrekte efter-slægtstavle for den udvalgte proband, eller at udarbejde den korrekte anetavle for en proband. I sagens natur gør det altså en betydelig forskel om vi måtte ønske viden om alle skovrider Ludvig P. Nellemanns efterkommere; eller vi snarere interesserer os for hans »rødder« og søger data til L. P. Nellemanns anetavle.⁷⁶

Foreligger der efter sådan en undersøgelse en del personalhistoriske og/eller slægtshistoriske oplysninger kan det overvejes, hvorvidt der skal tages kontakt til efterkommere af den pågældende. Det kan man dels gøre, fordi man vil tilbyde kopier af de indsamlede oplysninger, dels fordi man vil søge at få afklaret om der kan findes yderligere oplysninger, gamle fotografier, originaldokumenter m.m. I mange tilfælde kan et enkelt opslag i telefonbogen eller en søgning på internettet give en masse muligheder.⁷⁷

3. Ludvig Peter Nellemann, f. 15. september 1869 i København, som søn af nationalbankdirektør, fhv. justitsminister, professor, dr.jur. Johannes M. V. Nellemann (1/11 1831-26/8 1906) og dennes hustru Louise Pouline Nellemann, født Poulsen (10/2 1843-17/10 1918). Hans fader var søn af kancelliråd Mogens Georg Nellemann (1794-1847) og Pouline Louise Poulsen (1798-1852). Ludvig Peter Nellemann blev viet til Ida Marie Krag d. 26. november 1897. Hun var datter af handelsfuldmægtig Erik Krag (7/2 1841-23/4 1908) og dennes hustru Ida Caroline Krag, født Gad (7/3 1854-14/10 1938). Ludvig Peter Nellemann blev efter sin eksamen d. 1. februar 1894 forst-assistent ved Det Classenske Fideicommiss på Falster (Corselitze Skovdistrikt). Den 9. februar 1895 blev han konstitueret som distriktets skovrider, og fra d. 1. november 1896 ansat som skovrider for Corselitze Skovdistrikt med tjenestebolig i Herslebslund. I sit ægteskab med Ida Marie Krag fik han to døtre (Karen, f. 15/10 1899, g. Boas, død 21/1 1996 og Ellinor, f. 22/2 1908, g. Mackeprang, død 28/3 1985) og en søn, drengen på billedet Johannes Mogens Nellemann (f. 6/6 1902-23/5 1969). L. P. Nellemann har foretaget en række interessante analyser af skovbrugets arbejdskraft publiceret i begyndelsen af 1900-tallet, og var 1913-19 medlem af Skovfogedkommissionen. Han sad i en årrække i bestyrelsen for såvel Lolland-Falsters Forstmandsforening som Dansk Skovforenings lolland-falsterske afdeling. Foto i privateje.

Skovens folk – blade af en lang historie

Skovbrugets personalhistorie benytter sig dels af et stort kildemateriale, som kendes fra slægtsforskningen i almindelighed, dels af en række opslagsværker, der specifikt retter sig mod den, der søger oplysninger om skovens folk. Det store kilde-materiale, der kan fremdrages på museer, i arkiver og fra private gemmer opdeles almindeligvis i skriftligt, og ikkeskriftligt kildemateriale, hvor det sidste primært er genstande og fotografier. For begge kildegrupper gælder, at en stor del af det anvendelige materiale ikke behøver at omhandle begivenheder og forhold, der specielt knytter sig til skovbruget. Eksempelvis vil brugen af kirkebøger og folketællinger som kilder til skovbrugets personalhistorie, i princip og fremgangsmåde ikke adskille sig fra andre personalhistoriske undersøgelser baseret på et skriftligt kildemateriale.

Tilsvarende vil de praktiske vanskeligheder, for eksempel med tilgængelighed på arkiverne og læsningen af gotisk skrift, eller de metodiske problemer knyttet til forskellige kildetyper ikke være væ-

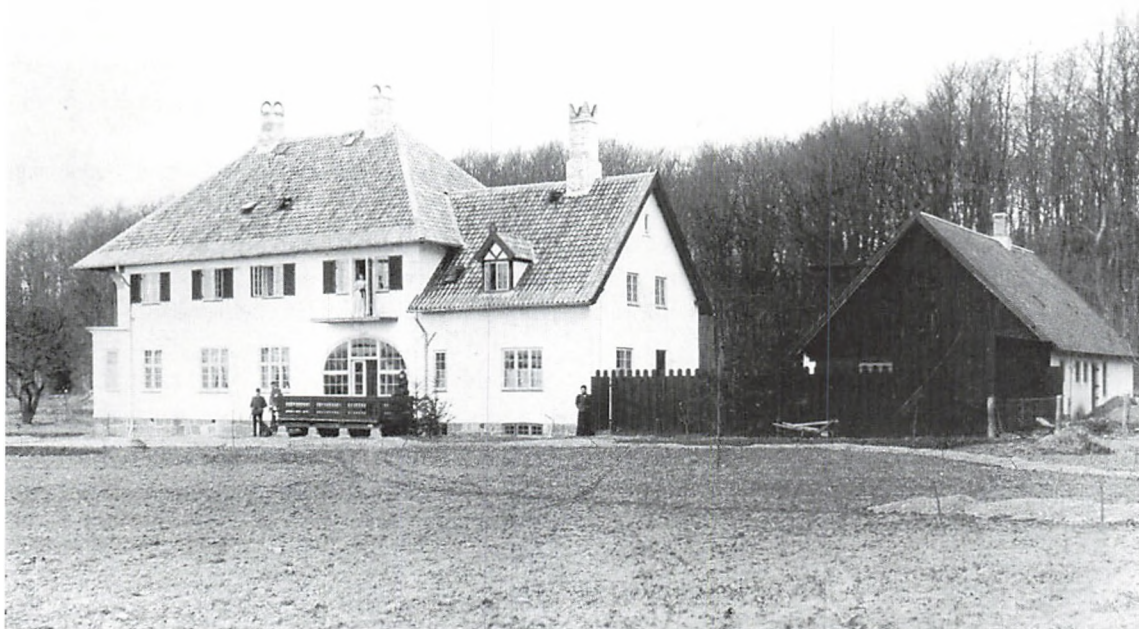
sensforskellige. Den nyeste håndbog i slægtshistorie rummer således en lang række oplysninger, for eksempel om den slægtshistoriske systematik, arkiver og persondata, der også er nødvendig viden for den der vil beskæftige sig med skovbrugets personalhistorie.⁷⁸ Til gengæld vil arbejdet med kilderne til skovbrugets personalhistorie vise, at det ikke er umuligt at komme tilbage til såvel 1600-årenes forstfolk, som de mænd der forvaltede skovforordningerne fra 1710 og 1733.⁷⁹

Skal man i den forbindelse fokusere på de kildegrupper, der især har interesse for skovbrugets personalhistorie, kan der først og fremmest peges på de tidligere omtalte godsarkiver, der for store dele af Danmark er ordnet og registreret af landsarkiverne.

4. Den nyopførte skovriderbolig i Hesnæs 1897/98. Husets frue står i døren ud til balkonen. Bemærk det manglende rækværk! Foto i privateje.

Især for de statslige ejendomme er det nødvendigt at blive fortrolig med arkivernes proveniensprincip. Princippet om proveniens betyder, at aktstykkerne skal forblive ved den arkivskabende myndighed, hvor de hører hjemme. I modsætning til en ordning af aktstykkerne efter periode, tema, topografi eller andre af senere tiders påfund. Proveniensprincippet er i øvrigt et grundlæggende træk ved det danske arkivvæsen og dets institutioner, hvorimod det danske biblioteksvæsen benytter en emneorienteret systematik.

Tager man som eksempel kronens godser, konstateres det at alt efter hvor i Danmarkshistorien og geografien vi befinder os, kan disse godsarkiver være ordnet på forskellig måde og gemt i forskellige arkivfunds, dog altid under den såkaldte »arkivskaber«. Eksempelvis blev der i begyndelsen af 1700-årene (1715-20) oprettet en række ryttergodsdistrikter med selvstændig jurisdiktion, og oftest omfat-

tende store skovområder. Faktisk betød kronens afhændelse af ryttergodsdistrikterne i sidste halvdel af 1700-årene, at der stort set kun var skove på Sjælland og Bornholm tilbage i statsligt eje. Således er Nordsjælland, Odsherred og Bornholm da også de eneste statslige skovdistrikter, der har eksisteret uafbrudt frem til i dag. Ryttergodsarkiverne opbevares i øvrigt ikke på Rigsarkivet, men i de respektive landsarkiver.⁸⁰

Når det drejer sig om Det Classenske Fideicomis' skove på Falster kom de på private hænder, da ryttergodset på Falster i 1766 var sat på auktion og blev erhvervet af prins Carl af Hessen, der i 1768 solgte godserne Corselitze og Carlsfeldt videre til hans excellence, generalmajor Johan Fr. Classen (1725-1792).

Statsskoven

I dag er de 25 statsskovdistrikter administrativt placeret under Skov- og Naturstyrelsen, en del af Miljø- og Energiministeriet. Administrationshistorisk betragtet, er såvel Skov- og Naturstyrelsen, som Miljø- og Energiministeriet dog for årsunger at regne. Skov- og Naturstyrelsen blev oprettet ved Miljøministeriets reorganisering, hvor der skete en sammenlægning af Skovstyrelsen og Fredningsstyrelsen, der begge var oprettet i 1975. Skovstyrelsen havde ved sin oprettelse overtaget arbejdsopgaverne fra Direktoratet for Statsskovbruget (1911-75) og Klitdirektoratet (1946-75). Miljøministeriet, der oprindelig hed Ministeriet for Forureningsbekæmpelse, blev oprettet i 1971. En udredning, der er vigtig at kende, når man betænker, at arkivalierne som tidligere nævnt ordnes og gemmes efter proveniensprincippet.

Siden enevældens indførelse 1660 havde Rente-kammerets danske afdeling haft det øverste tilsyn med skov- og jagtvæsenet. Derfor kan man ofte, hvad angår forstlærlinge, forst- og jagtbetjente samt embedsbesættelser med tilhørende embedsboliger, finde oplysninger fra 1700-tallet og til tider tidligere.⁸¹ Derimod blev de private skoves forhold først et offentligt anliggende fra 1805, og de førømtalte

godsarkiver bliver derfor uomgængelige for de private skoves vedkommende.

Ud fra gældende lovgivning i midten af forrige århundrede kan det konstateres, at skovriderne kunne ansætte indtil 70 skovfogeder, 130 skovløbere og 120 ledvogtere eller hegnsmænd, så i sagens natur ligger en lang række sagsakter og venter på den der vil dyrke skovbrugets personalhistorie.⁸²

Specielt for Sønderjylland kan det nævnes, at skovrider, senere direktør for Statsskovbruget, Frederik H. Krarup (1870-1958) i tiden op til Genforeningen 1920 udredte de personalemæssige forhold, herunder tjenesteboligernes tilstand ved statsskoven i de sønderjyske distrikter, som Tyskland afstod til Danmark. I årene efter Genforeningen forestod han i øvrigt som forstlig kommissær for de sønderjyske statsskove også ejendomsvurderingen og repræsenterede den danske stat ved deres overtagelse, ligesom han i perioden 1920-29 var Statens tilsynsførende med de private skove i Sønderborg Amt. I øvrigt var det Fr. Krarup, der som forstassistent i årene 1898-1900 udarbejdede driftsplanen for Corselitze Skovdistrikt.⁸³

For perioden 1864 til 1920 har Staatsarchiv Kiel i 1924 afleveret de såkaldte »Sønderjyske forstsager« til det danske rigsarkiv. Den preussiske forstforvaltning var inddelt i »Oberförstereien« omfattende Flensborg, Sønderborg, Åbenrå og Haderslev amter.⁸⁴

Det danske Hedeselskab, grundlagt i 1866, har bevaret et omfattende arkiv. Store dele af det ældre arkivmateriale, bl.a. stambøger fra perioden 1882-1943 og diverse materiale vedrørende selskabets funktionærer, skal findes i Erhvervsarkivet.⁸⁵

Selskaber og foreninger

Endelig skal der erindres om de mange foreninger som kendetegner den forstlige verden og deres arkiver. Her tænkes ikke kun på Dansk Skovforening, skovbrugets brancheorganisation, de lokale skovdyrkerforeninger og Skovhistorisk Selskab, men også på arbejdsmarkedets faglige organisationer, fra Specialarbejderforbundet i Danmark (SiD), der or-

5. Egekævlér fra Hesnæs Arnevænge rulles over på dækket af et skib i Hesnæs havn, formodentlig i 1919. Foto af Axel Sabroe, nu i Jagt- og Skovbrugsmuseet.

ganiserer omkring 3500 skovarbejdere i lokale afdelinger over hele landet til Land- og Skovbrugets Arbejdsgivere og Sammenslutningen af Landbrugets Arbejdsgiverforeninger (SALA), der er hovedorganisationen for arbejdsgiverforeningerne inden for landbrug, skovbrug, gartneri, mejerier, slagterier m.m.

Medlemsblade, årbøger og jubilæumsskrifter kan være genveje til dette store område. Men det rigtoldige arkivmateriale vil tit være opbevaret forskellige steder, alt efter dets alder, og det ældste måske være

bortkommet eller kasseret. Foreningerne, lokalarkiverne, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv samt Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum kan vejlede i forhold til mere specielle spørgsmål, når disse ikke længere lader sig besvare ved opslag i nogle af de gængse hjælpemidler.⁸⁶

Afsluttende kan der erindres om de militære arkiver, idet mange forstfolk havde en militær baggrund,⁸⁷ eller i det mindste have været soldat, ligesom der skal gives et par eksempler fra en af de mere specielle kildegrupper. Her tænkes på arkivet efter »Den alm. Enkekasse«, oprettet 1775, og »Den Nordsjællandske Forstetats Pensionskasse«. Førstnævnte var en tvungen forsikring for alle gifte civile og militære embedsmænd, og den sidste enke døde så sent som i 1921. »Den Nordsjællandske Forstetats Pensionskasse« blev oprettet 1788 og først ophævet i 1911.⁸⁸

Skovvæsenets bygninger

af Jørgen Ganshorn

Indledning

Skovvæsenets bygningsmasse dækker over en forskellighed af bygningstyper bestemt af funktion og konstruktion.⁸⁹ Der er dels boligerne med de tilhørende driftsbygninger dels oplagshusene, ofte placeret ude i skovparterne, opført efter det øjeblikkelige behov. Det er indtrykket, at mange godser har haft enkelte huse med speciel tilknytning til skovdriften, for de større en skovridergård ellers et eller et par skovfogedhuse, der næppe har adskilt sig væsentligt fra bøndernes fæstegårde.

Mange af de fynske godsarkiver har specificerede optegnelser om skovdriften, regnskaber med videre, men næsten ingen har særskilte oplysninger om et tilhørende bygningsvæsen.⁹⁰ Specielt det Reventlowske gods, Brahetrolleborg, har dog meget grundige bygningsoptegnelser, men arkivet er for tiden ikke tilgængeligt.

Ved de større godsejendomme findes bygningsmassen endnu. Der kan også her peges på Brahetrolleborg, hvor skovridergården Ditlevslyst med et grundmuret stuehus fra 1809-10 og bindingsværks-sidelænger fra 1800-tallets midte er en smuk repræsentant. En række af de små bindingsværksejendomme der ligger i skovområdet har givetvis været beboet af personer med tilknytning til skovens sæsonbestemte arbejde, men er ikke overleveret som »skovens huse«.

Såvidt vides er kun skovridergården Ditlevslyst sikret gennem fredning. De øvrige bindingsværks-huse med tilknytning til skovens arbejdere har, som landarbejderhuse iøvrigt, ikke påkaldt sig opmærksomhed og dermed ikke indgået i de oversigter med fredning for øje, som er gennemført i den seneste halve snes år. Af de midlertidige bygninger er vel kun den til frilandsmuseet »Den fynske Landsby«

flyttede barklade fra Langeland sikret en fortsat beståen.

Hvedholm

Denne lille artikel bygger på undersøgelser i det fynske stamhus Hvedholms arkiver. Hvedholm godsarkiv er meget righoldigt og velordnet.⁹¹ Godset blev tildels opløst ved Lensafløsningsloven 1919, idet Steensgård fortsatte som hovedejendommen efter 1918; Damsbo blev solgt 1922, Østrupgård blev afgivet til staten i 1926 og splittet i statshusmandsteder, og Hvedholm blev solgt til Staten i 1928, hovedbygningen blev indrettet som psykiatrisk plejehjem og avlsgård og skov frasolgt. Godset var således i 17- og 1800 tallet et betydeligt kompleks med flere væsentlige hovedgårde under fælles drift og øjensynligt med et veludbygget administrativt apparat.

Blandt de funktioner, der var i administrationen, var en fastansat bygmester, som tydeligvis varetog den daglige drift af godsernes bygninger, mens nybyggeri og større istandsættelser blev udliciteret til omegnens håndværksmestre både landhåndværkere og købstaden Fåborgs mestre. For perioden 1738-1918 er bevaret omfattende regnskaber, kontrakter og inventarier, der belyser godsets bygningsadministration herunder skovvæsenets bygninger. Der er tillige et stort tegningsmateriale omfattende fæstegårde. Disse tegninger rækker fra gode kolorerede håndværkertegninger, til løse skitser fra bondens hånd fremlagt for stamhusbesidderen til approbation før opførelse af nye bygninger.

For skovvæsenets vedkommende er arkivet mest righoldigt i tiden ca 1840-1900, en periode hvor skovens bygninger blev fornyet. Skovvæsenets værktøjer var af beskedent omfang. I skovriderens in-

1. »Tørvekove« (bygning til opbevaring af tørv) fra landsbyen Assenbølle i det skovrige Vissenbjerg sogn på Fyn. Efter H. Zangenberg: Danske Bøndergaardte, 1925.

ventarier er opført nogle taljer, reb, tænger, kiler, save og økser, og af de mange hjul i hjulmagerens inventarium må det antages, at der har kunnet samles nogle hjulpar, når stammer skulle trækkes ud af skoven, hvis det da ikke foregik på slæder om vinteren. Da redskaberne altså ikke var så voluminøse, har magasinrummene heller ikke været det.

Barkladen

Skovens småbygninger er intetsteds nævnt. De er kendt fra endnu eksisterende lader ofte af midlertidig karakter opstillet i skovparter, hvor større skovning skulle iværksættes, eller hvor der var nem adgang til fast vej. Det er f. eks brædde- eller stråklædte bindingsværkslader til samling og opbevaring af egebark før pakning og forsendelse til købstadens garverierne. Ganske vist var det ikke ualmindeligt, og sikkert billigere for garverne, at hjemtage frisk bark, der så tørredes på fortorvet foran garveriet til stor utilfredshed for byernes administration, men omstændighederne har også givet anledning til forarbejdning og tørring i skoven.

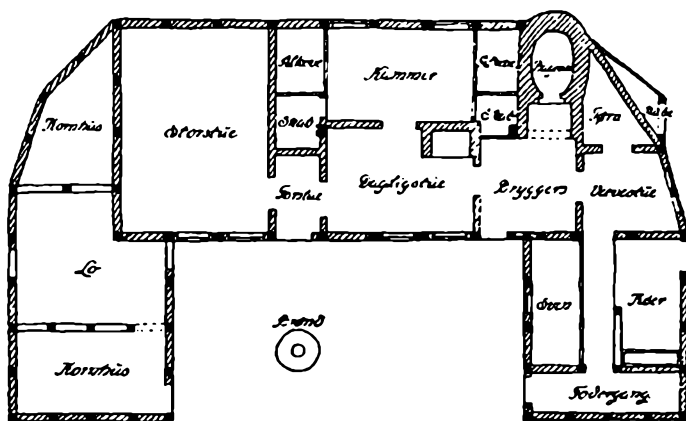
En sådan lade fra godset Egeløkke blev i 1996 hjemtaget fra det sydlige Langeland til frilandsmuseet »Den fynske Landsby« i Odense. Laden er en

meget veludført bindingsværkskonstruktion i svært egetømmer på fodrem rejst på en ret høj markstenssokkel. Tavlene har ikke været udmurede, men der er på indersiden påsømmet ret tynde udsavede egeplanker. Hverken tømmer eller planker har været overfladebehandlede, men stod ved flytningen med en smuk lysgrå, forvitret overflade.

Bygningens alder var det reelt umuligt at fastslå. Den indgik ikke i godsets regnskaber, men man vidste, at den oprindeligt havde stået i nærheden af Egeløkkens hovedbygning på det nordlige Langeland og senere var flyttet til en skovpart på øens sydlige del. Antagelig stammer den fra 1850-60. Omkring sidste århundredskifte ophørte brugen af bark til garvning, og laden er vel da flyttet som redskabshus til det nye sted, hvor plantningen af skov var igang. Kvas og brændeskure står enkelte steder, opført som midlertidige bygninger der har fået længere liv end først tiltænkt.

Skovfogedhuse

Udover disse bygningstyper er der de stald- og ladelænger der knytter sig til skovfolkenes boliger. Bolighusene er bedre beskrevet. På Hvedholm godsdistrikt skovriderboligen Hanneslund; skovfoged-

2. Rumfordelingen i hus fra Norre Nærd i Skam herred på Fyn. Efter H. Zangenberg: Danske Bondegaard, 1925.

boligerne Hesbjerg, Bøgelyst og Enemærket samt skyttehuset på Østrupgård.

Skovens arbejdere, hvoraf der i anden halvdel af 1800-tallet anføres omkring en snes i lønningslisterne, synes ikke at have boet i huse, der regnedes til skovdriften. De har antagelig beboet arbejderhuse eller fæstegårde rundt om på godset og har vel ydet såvel skovarbejde om vinteren som landbrugsarbejde på andre tider af året.

I 1843 afgiver tømmersmand Hans Pedersen af Diernisse tilbud på opførelse af et nyt skyttehus i Østrupgårds Nederste Enemærke. Det er et hus på 23 fag bindingsværk opført efter udleverede tegninger, der desværre er gået tabt. Husets størrelse viser dog, at der er tale om en bolig med staldlængde(r), muligvis en lille trelænget ejendom, der er så almindelig på Fyn, og hvor den ene korte længe er indrettet til lade og lo, den modstående til stald og herimellem spænder stuehuset med kogeildstedet i dagligstuen, kammer med alkover og i de modstående ender storstue og bryggers med ovn og kedel. Noget tyder dog på, at man på Hvedholm ofte har brugt vinkelgårdsanlæg.

1854 opførtes nyt skovfogedhus i Damsbo skov – vist nok ejendommen Bøgelyst – efter detaljeret overslag fra H. Lang i Fåborg. Der opføres et stuehus på 11 fag og en ladebygning på 15 fag. Man holder sig til det forholdsvis traditionelle bygningsvolumen med en udvendig bredde i stuehuset på 7,8 meter og i laden på 6,3 meter, men opfører dog huset på en ret høj sokkel for at få plads til en delvis kælder. Ikke overraskende leveres tømmeret af grevskabets egne skove, mens øvrige materialer indkøbes via Fåborg.

Ydervægge udføres i egebindingsværk, der udmures med flensborgsten, samme bruges i skillevægge, mens der bruges lersten i laden. Skorsten og ovn opmures i dobbeltbrændte sten. I laden synes desuden anvendt ask eller elmetræ antagelig til den indvendige indretning mens eget gran og fyrretræ har udgjort tagværket. Der lægges bræddegulve i stuehusets fem værelser og i gangen mens køkken, bryggers, gang og pigekammer får gulv af mursten. I laden stampes et lergulv. Hele ejendommen tækkes med langhalm og kæppe som vanligt på denne del af Fyn.

I forhold til bøndernes sædvanlige stuehuse besloges dørene med messingbeslag. Denne nye ejendom adskiller sig fra de mange samtidige tegninger af fæsternes nye gårde derved, at udhusrummene er langt mere beskedne. Det er tydeligt, at hovedbeskæftigelsen er skovens dyrkning og at husdyrholdet var indskrænket til det absolut nødvendige for selvforsyningen.

Der er ikke klare oplysninger om adgangen til avlsjord for skovfogedboligerne. I et enkelt tilfælde tildeles græsning i et engarcal, men dette forhold er ikke nærmere undersøgt.

Stuehusplanen er usædvanlig med den gennemgående gang, der skiller økonomirummene fra boligrummene. Sammenlægning af køkken og bryggers omkring en fælles skorsten, der ikke er almindelig i ældre tid på Fyn, kan sikkert tilskrives, at der her opstilles et jernkomfur i stedet for tidligere et åbnet ildsted med egen skorsten.

Otte år senere skete en række udbedringer efter et bygningssyn. Der blev oliemalet på udvendigt træværk, facaderne kalkedes med okker og soklen med kønrøg. Interessant nok blev stolperne på stuehusets og ladens forside oliemalet, mens bagsidens tjæredes ligesom rækværket. Sliddet i bryggeret foran ovn og kedel havde været så stort at gulvets mursten måtte repareres med 50 nye.

I år 1900 hovedrepareres huset i forbindelse med en ny skovfogeds tiltræden. Ved den lejlighed omstattes bagsidens egebindingsværk med grundmur; lade og lo ombygges til en egentlig kostald med tilhørende rum. Alle gulve var nu brosten eller brændte sten. Der var tillige nybygget en fritliggende 7 fags bindingsværksbygning til hestestald, lade med betongulv og rustestue.

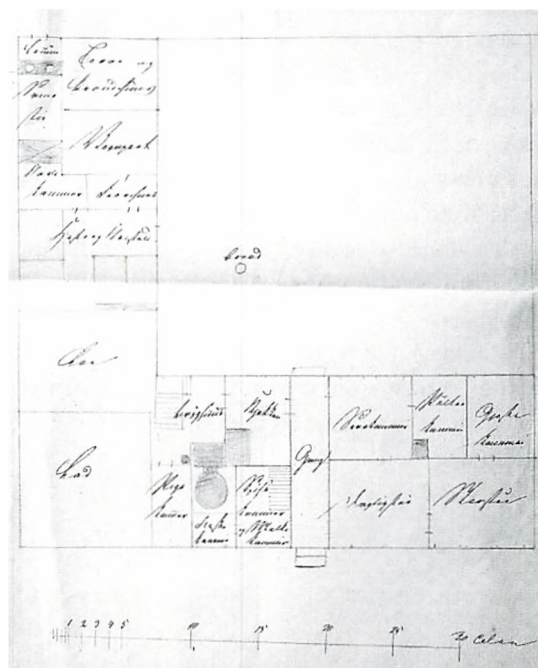
Det synes som om, der på dette tidspunkt indgår et større hestehold, 4-6 heste, end fra husets opførelse, måske som følge af intensivering af skovbrug på denne del af godset.

Skovfogedboligen Hesberg repareredes ofte i lø-

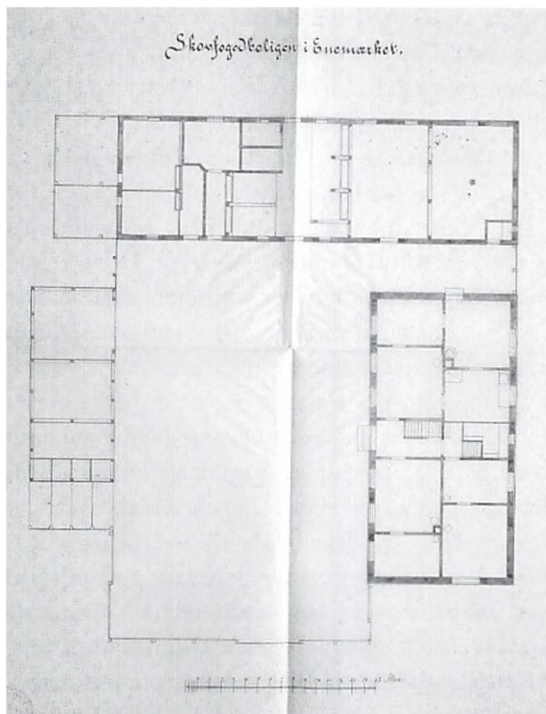
bet af 1860'erne i forbindelse med de årlige bygningssyn. Der lagdes nye lofter, murstensgulve repareredes og gulvet i soveværelset blev i 1866 skiftet fra mursten til brædder.

Husets alder er ikke eftervist, men det stammer antagelig fra 1800-tallets første del. Det var et 13 fag stuehus blot 6,3 meter bredt med en traditionel grundplan som i bønderbygningerne. Huset er ved beskrivelsen i 1888 tydeligvis moderniseret, således der kun er stengulv i bryggers og gang. Stuerne er alle tapetserede i stedet for hvidtede.

Fåborgegnen er rig på store sten i markerne. På Hvedholm er de anvendt allerede i 1600-årene til opførelsen af avlsgårdsanlægget og i Steensgårds hovedbygning; og mange bygninger på egnen er opført helt eller delvis af marksten. Således også bagsiden af Hesbergs 15 fag lange lade og stald. Den var indrettet med 5 fag kombineret ko- og hestestald, 2 fag vognport, 4 fag lo, 2 fag kornhus og 2 fag hønsehus. Til gården hørte desuden et lille fritliggende, grundmuret svinehus på kun 2 fag. Produktionsrummene er noget mindre end for en tilsva-

3. Plantegning af skovfogedhuset i Dumsbo Skov, 1854. Landsarkivet for Fyn. Foto: Lone Mengel.

4. Plantegning af skovfogedhuset Enemærket under Hvedholm gods på Fyn. Landsarkivet for Fyn. Foto: Lone Mengel.

rende gård med egentlig landbrugsdrift på dette tidspunkt.

I arkivet indgår endelig en udateret tegning af skovfogedhuset Enemærket. Den stammer sandsynligvis fra sidste del af 1800-tallet og viser et stuehus med hovedskillerum og inddeling som passer til tiden efter 1850-60. Planen adskiller sig fra de andre skovfogedboliger ved de fire hundegårde udfor den fritliggende vognport- og brændehuslænge. Planen adskiller sig også derved at gårdspladsen er helt indhegnet af plankeværker, der ligesom brændehuset var strøget med svenskrødt. Avslængen svarer til de to andre, indrettet til tre køer, to heste samt nogle svin.

Til forskel fra skovfogedboligerne blev der i 1840 tillagt skovriderboligen, Hanneslund, et større jordtilliggende, halvdelen af en fæstegårds jorde. Dvs vilkåret for ordningen var, at jorden fulgte skovrider Bøving sålænge han var i embedet. Skovrideren overtog jorden med alle de pligter, der påhvilede den fra gårdfæsteren, altså tiende, vejafgift osv, men ikke skatter og jordebogsafgifter mv. Skovrideren forpligtes at opføre fornødne ladebygninger, dog får han samtlige materialer overdraget fra godset og fri transport af de frie bønders tjenestetid.

Det er en meget moderne avlsbygning skovrideren lader opføre. En lade med tværvendt gennemkørselsport, hvorfra halm kan stikkes op i ladegulvene. En lille kostald med fodergang til fodring fra »hovedenden«. Også her er plads indrettet til hunde samt et skyttekammer i laden. Her må skytten have arbejdet måske med håndtering af det nedlagte vildt, i alt fald er det ikke et boligrum på det sted i bygningskomplekset det er lagt.

Afslutning

Med udgangspunkt i denne lille undersøgelse og skelen til andre arkivers oplysninger synes det, at skovvæsenets bygninger ikke i boligplanen adskiller sig væsentligt fra tilsvarende bygninger, således at det er den sociale placering mere end erhvervet, der afspejler boligindretningen. Til gengæld er produktionsbygningerne praktisk talt tilpasset den nødvendige selvforsyning og i en vis grad de rum for specielt heste som fordredes i skoven.

Hede bliver til skov

Ideer og brydninger bag plantagerne i Slaugs Herred i Sydvestjylland

af *Mogens Hansen*

»Skynd dig kom, om føje år...«

Opdyrkningen og beplantningen af den jyske hede er blevet begrædt som naturødelæggelse og besunget som pionerarbejde.⁹² Det er også på andre måder en modsætningens historie. En historie om motiver og ønsker, der ofte stod i modstrid med de udtalelser, der foreligger fra samtiden. Kun ved at se på de involverede parters natursyn, livsvilkår, idealis-

tiske udtalelser og på, hvad man så rent faktisk gjorde, er det muligt at komme bag om historien.

Plantagerne var det ene af tre satsningsområder i Hedeselskabets store projekt siden 1866. De to andre bestod af etablering af agerjord og engvandsanlæg. Plantager er imidlertid etableret på den jyske hede siden midten af 1700-tallet men som et kongeligt initiativ, der ikke blev fulgt op af lokale bønder. I 1800-tallet blev plantagerne en sag for borgerskabet, en sag der således først i 1900-tallet opnåede bredere interesse hos lokale bønder. Tidli-

1. På heden fandtes klare kulturhistoriske spor efter afgræsning. Her ses jordvolden omkring en fårefold ved Hjortlund syd for Filskov. Foto fra 1922. Grindsted-Vorbasse Museum.

gere museumsinspektør ved Grindsted Vorbasse Museum, Jørgen Selmer, har i en årrække beskæftiget sig med de såkaldte »Københavnerplantager«. ⁹³ Blandt disse er Fromssejer i Vorbasse sogn særlig grundigt behandlet. Hans arbejde viser, at det er begrænset hvad der findes af traditionelle arkivalier bortset fra Hedeselskabets arkiv. ⁹⁴ Han har måttet bygge på jubilæumsskrifter og nedskrevne erindringer. Den vigtigste kilde er dog interviews med dem, der har været involveret i plantagedriften på alle niveauer. Dertil kommer de materielle vidnesbyrd: plantagerne i sig selv, mindesten og statuer samt genstande på museerne med tilknytning til plantagedriften og afledte erhverv.

Jeg vil i det følgende se på, hvordan synet på heder og plantager tilsyneladende har forandret sig eksemplificeret ved 1800-tallets grosserer og nutidens naturinteresserede borgere. De københavnske grosserer ønskede at gøre en indsats for fædrelandet, at gøre heden produktiv. I dag beklager mange naturinteresserede mennesker, at så meget hede er forsvundet, samtidig med at plantagerne betragtes som natur, og mange uden for skovfolkenes inderkreds lægger størst vægt på plantagernes funktion som forskønnende landskabselement og som rekreative områder for alle. Men er det i bund og grund ikke det samme natursyn?

De første plantageanlæg

Som nævnt begyndte plantagedriften og hedeopdyrkningen i Jylland i 1700-tallet. De kendteste projekter er dyrkning og plantning ved hjælp af »kartoffeltyskerne« på Alheden og Randbøl Hede omkring 1760 samt anlæggelsen af Stendal Plantage i 1788. ⁹⁵ Disse initiativer var statslige og skulle ikke mindst danne grundlag for en forøgelse af skatteindtægterne fra Jylland. ⁹⁶ Etablering af de første plantager var også et forsøg på at kompensere for den ødelæggelse af de danske skove, der blandt andet var sket under svenskekrigene 1657-60. ⁹⁷ Forsøgene på at opdyrke og tilplante hede i 1700-tallet mødte modstand, blandt andet hos lokale bønder, der kun ønskede at sælge hede i meget begrænset

omfang. Disse forsøg blev stort set en fiasko. Det var et halvhjertet og urealistisk projekt.

Da Danmark efter krigen i 1864 havde tabt Sønderjylland, blev der taget forskellige initiativer for at kompensere for tabet. Et af initiativerne var oprettelse af Hedeselskabet i 1866. I de første år mødte selskabet nogen modstand mod dets aktiviteter, dels fra lokale bønder og dels fra østdanske godsejere. Den lokale modstand fremgår af utilbøjeligheden til at sælge hede. Hedeselskabets initiativer krævede ofte adskillige overtalesesforsøg inden bønderne slap deres hede. Det var meget vanskeligt at forstå for Dalgas og andre udefrakommende, der så heden som gold og unyttig. Men de vestjyske bønder havde en gammel erfaring, som sagde noget andet. Godsejerne mente at pengene blev bedre forentet ved at bruge dem på landbrugsmæssige forbedringer uden for Vestjylland.

Den ældste plantage i Slaugs Herred og nærmeste omegn er Hovborg Plantage, etableret som et aktieselskab af kromanden og lokale bønder i 1866. ⁹⁸ Med denne ene undtagelse gik den lokale etablering af plantager næsten i stå. For at fremme etablering af nye plantager og dokumentere det hensigtsmæssige i driften af »enkeltmandsplantager« købte Dalgas i 1877 Høllund Søgård ved Vorbasse, ⁹⁹ og hans nære bekendt Holger Petersen købte Baldersbæk i 1891. Et lokalt initiativ med etablering af Klelund Plantage i 1882 blev hurtigt opgivet, og arealet blev solgt til en østdansk lensgreve to år efter.

Københavnerplantagerne

En besigtigelsesrejse med Dalgas og grosserer Holger Pedersen i spidsen og med deltagelse af en række velhavende borgere fra hovedstadsområdet blev gennemført i 1892 for yderligere at fremme plantningssagen. Flere blev interesserede og rejsen medførte således nye hedeopkøb. Hattegrosserer Skjold Børgesen købte Utoft ¹⁰⁰ og grosserer Jakob Moresco købte Fromssejer i 1892. I 1894 købte William Salomonsen Slauggård og i 1898 købte bankdirektør Axel Heide arealerne til Siam Plantage (senere omdøbt til Gyttegård). ¹⁰¹ I 1906 købte Nationalbankdi-

2. Vorbasse-vejen over Randbøl Hede ca. 1900. Lokallhistorisk Arkiv, Vorbasse.

rektør Johs. Lauridsen Dalagergård. Det var i alle tilfælde nødvendigt at bruge den stedlige skovrider J. C. Sørensen til at overtale bønderne til at sælge.

Med de to projekter fra 1866 og 1882 var de lokale bønders lyst til at plante skov slut. Nu var det velhavende københavnske borgere, der gik i gang med plantningen. Som J. Selmer så udmærket har redegjort for, var motiverne hos de plantageejere langt fra kun idealistiske. Der var tale om investeringer, der med lidt held kunne give afkast på langt sigt. Københavnernes eget argument var, at det var deres pligt at gøre noget for fædrelandet. Det var ikke en statsopgave, men en personlig indsats der blev forventet af dem.

Selmer påviser, at der lå kulturelle årsager bag investeringerne. Et nyt og velhavende borgerskab var på vej op ad den sociale rangstige som følge af industrialiseringen. De havde pengene, men de manglede et væsentligt statussymbol, jord, for at kunne blive taget alvorligt af den gamle overklasse, adelen. Her var plantagesagen en oplagt chance. Med en relativ lille investering kom man til at eje store arealer. På længere sigt fulgte så jagtmulighe-

der, som også var en velkendt aktivitet der hørte med til det at være overklasse. Dermed havde man nogle af de nødvendige statussymboler.

I løbet af 1900-tallet etableres flere mindre plantager, ofte kun på nogle få ha., i tilknytning til de enkelte landbrugsejendomme.¹⁰² Formålet var også her at udnytte den dårligste jord og være selvforsynende med tømmer efter nogle årtier. Grindsted Vorbasse Museum ejer selv en af dem, der ligger på Museumsgården Karensminde's jord. Tæt ved ligger Morsbøl plantage, som er anlagt af en af sognets hedeopdyrkere, A. Chr. Andersen. Om disse plantager er der ofte ingen eller meget sporadiske skriftlige kilder.

Først i 1980'erne er plantager igen kommet på tegnebordet i større stil i form af skovrejsningsprojekter, realiseret og finansieret af staten og private lodsejere. Argumentationen for deres etablering er faldende behov for landbrugsjord, for beskyttelse af grundvandet og for rekreative arealer. Derfor er granplantagerne, der skovbrugsmæssigt er mest rentable, ikke populære, og man søger i nogen udstrækning at udskifte dem med løvtræsplantninger eller omkranse dem med løvtræer, så det i hvert ser pænt ud.

Hedebonden

Det har været kendt gennem adskillige årtier, at mange vestjyske engbønder ikke var fattige i 1700-tallet og frem til midten af 1800-tallet.¹⁰³ Dette forhold er blandt andet formidlet gennem egnens museer.¹⁰⁴ Peter Henningsen dokumenterer disse forhold gennem sit studie af skifterne fra 1750-1830¹⁰⁵ og redegør for baggrunden for denne rigdom: bønderne på hedeegnene levede ikke af korndyrkning på den tid – deres vigtigste afgrøde var græs på de frodige enge. Her kunne kreaturerne græsse om sommeren og høet fra engene blev anvendt som vinterfoder. Lyngheden gav brændsel og strøelse og byggematerialer, men ikke mindst var den en vældig fødereserve, hvis græsset og dermed også høhøsten slog fejl. Så var det muligt at lade kreaturerne græsse på heden. Lyngen kunne slås og bruges som vinterfo-

der. Dermed var de vestjyske bønder langt mindre følsomme over for misvækst, end bønder var i Østjylland og i Østdanmark i det hele taget. Derfor holdt de også heden vedlige ved afgræsning og afbrænding, hvilket var nødvendigt, for at den ikke skulle springe i skov. Det er nok rigtigst at betegne disse bønder som engbønder frem for hede-bønder, fordi de næsten uden undtagelse levede ved ådalene med adgang til eng, men deres afhængighed af heden var indiskutabel. Hede blev opdyrket og forladt igen afhængig af gødningsmængde og behovet for korndyrkning til eget forbrug.

Hedeegnene var tyndt befolkede. Men de, der boede der, forstod at kombinere kvægavlen med salg for øje, korndyrkning til eget brug og forskellige egnsbestemte bierhverv, der kunne give betydelige indtægter. Ikke mindst det faktum, at mange vestjyske bønder var selvejere og dermed fri for hove-ri samt at beskatningen af den sandede jord var lav, betød at der skete en betydelig akkumulering af kapital.

Vestjyderne pralede ikke med deres rigdom. De var således heller ikke bange for at give østdanskerne og dermed også centraladministrationen ret, når man derfra påstod, at det måtte være et dårligt sted at bo, og at lyngheden var gold. Østdanskerne mente på den anden side, at når vestjyderne ikke gjorde noget ved det og fremmede korndyrkningen, måtte de jo være dårlige landmænd, og derfor måtte de hjælpes. I 1700-tallet og 1800-tallet greb henholdsvis staten og borgerskabet (Hedeselskabet) derfor ind for at fremme hedeopdyrkningen med henblik på korndyrkning og plantagedrift.

Synet på naturen er afgørende for grundholdninger og handlinger over for omgivelserne i bred forstand. Natursynet ligger dybt i alle, uden at man altid gør sig klart, hvorfra det stammer, og i hvilke sammenhænge, det er opstået. Efter en afdækning af toneangivende kredses natursyn i de sidste 150 år forstår man bedre bevæggrundene hos aktørerne omkring plantagerne. I det mindste kan det følgen- de måske give anledning til at fundere lidt mere over nutidens og fortidens syn på »natur«.

Natursyn og plantningssag

Synet på heden har varieret meget gennem tiden og har særligt i nyere tid været præget af modstridende opfattelser. Opfattelser der var afgørende for be-handlingen af heden og derfor også for, hvorvidt man skal plante på den. En glimrende redegørelse for skiftende tiders natursyn belyst gennem synet på heden er begået af Kenneth Olwig.¹⁰⁶ Sidstnævnte danner sammen med Peter Henningsens arbejde grundlaget for nedenstående betragtninger.

Hede og lignende arealer blev tilbage i den klas-siske oldtid anset for »natur« i den forstand, at det-te ord kommer af nascere (= at blive født). Derfor er natur også som et barn, noget oprindeligt, der skal udvikles, noget der først bliver fuldkomment, når det er opdyrket. Naturens formål er derfor at blive kultiveret, opdyrket.

De gamle grækere og romerne anså den urørte natur for rædselsvækkende og en fjendtlig magt. Et idyllisk landskab var kultiveret og bestod typisk af et kildevæld, en eng og en lund. Samtidig havde agerbruget (jorddyrkning) en højere status end kvægavl. Agerdyrkeren bearbejder jorden, mens hyrden blot passivt lader kvæget forsyne sig af jor-den goder.

Et syn der kendes fra mange agerbrugssamfund, og også falder i tråd med Det gamle Testamentes flere tusind år gamle skabelsesberetning. Paradisets have var en kultiveret idyl, hvorfra menneskene bli-ver jaget ud på Herrens Mark, hvor de skulle leve af markens urter, dvs. agerbrug. Adam og Evas sønner Kain og Abel var henholdsvis agerbruger og fåre-hyrde. Efter Kains drab på broderen blev han stam-fader til en række foragtede »erhvervsdrivende« bl.a. dem, der bor i telte og holder kvæg. Adam og Eva får derefter sønnen Set, som bliver den første, der påkalder Herrens navn og som blev stamfader til bønderne. Budskabet er klart: menneskers opga-ve er at kultivere naturen og agerdyrkning er det mest agtede erhverv. Dette synspunkt var også do-minerende i de herskende klasser i 1700 og 1800-tal-let i Danmark, dvs. i København og inden for øst-danske adelskredse.

3. Jagten som statussymbol fremgik også, når man kaldte sit »somerhus« for Jagthyttan. Vorbasse lokalhistoriske arkiv.

Det kom derfor noget bag på mange i Østdanmark, at bønderne på hedeegnene gjorde modstand mod hedeopdyrkningen, første mod de kongelige initiativer i 1700-tallet siden mod Hedeselskabets initiativer fra 1866. Ingen uden for hedeegnene kendte tilsyneladende den vestjyske landbrugsøkonomi. Bønderne derimod var helt klar over, at hedeopdyrkningen ville ødelægge deres traditionelle landbrug, hvor heden havde en afgørende rolle. Der ville være fare for en befolkningsstigning, som det var tvivlsomt, om den magre jord kunne brødføde. Fra centralt hold har man tolket modstanden som bagstræberisk og som modstand mod skattebetaling. Desuden har der mere eller mindre bevidst nok også ligget en bibelsk foragt for disse folk, der holdt kvæg og ikke dyrkede jord i større omfang. At

bønderne havde ret, viste de mislykkede forsøg på lade de indbudte tyskere opdyrke hede. Det var ikke muligt at få et udbytte af heden alene, som en familie kunne leve af.

Hedeselskabet vandt engbøndernes tillid ved støtte til etablering af engvandingsprojekter, der mangedoblede græsproduktionen. Bønderne solgte hede, når der blev budt tilstrækkelige beløb og kunne kompensere for tabet ved øget græsproduktion. De bedste hedejorder blev pløjet og merglet og gjort til kornmark. Den dårligste skulle tilplantes. Heller ikke sidstnævnte projekt, ønskede bønderne at skyde penge i. Dels ville de sidste hedearealer forsvinde, dels var udsigten til økonomisk afkast meget langsigtet. Et projekt som »Aktieselskabet Houborg Plantage« og Klelund Plantage er undtagelser. Det blev derfor Hedeselskabets skaber og mangeårige karismatiske leder Enrico Mylius Dalgas, der indledte projektet ved købet af Høllund Søgaard.¹⁰⁷

De nye plantager blev i samtiden betegnet som

»grossererplantager« på grund af erhvervspræferencen blandt de nye ejere. Lokalt gik man tilsyneladende mere op i ejernes geografiske herkomst, de fik hurtigt betegnelsen »Københavnplantager«, og der var stor lokal skepsis og modstand mod deres etablering.

De nyplantede arealer blev betragtet på afstand og med undren ligesom ejerne og deres nybyggere. Ejerne kom en gang imellem til deres nybyggede »sommerhuse«, bygget i en meget egnsfremmed stil. Ejerne arbejdede ikke når de var på deres nye ejendomme men rekreative sig med jagt og festligheder. Dele af lokalbefolkningen fik dog hurtigt ansættelse hos de nye jordejere og fik et næsten feudalt forhold til dem.

Det gamle eng/hedebrug forsvandt. Tilbage var en ny tids hedeboender, som med en stor indsats havde opdyrket hede og skabt sig en mere østdansk landbrugsform med korndyrkning og kvæg, der blev fodret med roer og i stadig mindre grad hø.¹⁰⁸ Dette landbrug gav dog ikke arbejde og føde til en stigende befolkning, da udbyttet ofte var ringe. Her kom plantagerne ind i billedet, idet der var en del sæsonarbejde forår og efterår. Et arbejde, der kunne kombineres med tørvegravningen om sommeren. I plantagen var det plantning, renholdelse, høst af pyntegrønt og fældning. Der blev også etableret savskærerier, der også beskæftigede folk.¹⁰⁹ I Vorbasse var der således hele 6 savværker i 1950'erne.

Hedeselskabet og de private ejere var tilfreds med plantningerne, der efter flere årtier også begyndte at give et godt afkast. Man må dog være opmærksom på, at den overvejende del af historierne om hedeplantagerne er skrevet af folk ansat hos Hedeselskabet eller det er arbejder bestilt og betalt af selskabet. Derfor anfægtes selskabets syn på hedeopdyrkning og plantninger naturligvis ikke.

Hedeopdyrkerne, egnens nye toneangivende bønder, der særligt fra 1880'erne og frem, efter mange års slid med dybdepløjning, mergling og gødning endelig fik et overskud, der gjorde det muligt at overleve i nøjsomhed, ville selvfølgelig heller ikke anfægte hedeprojektet, da det efterhånden

4. »Skytte Jensen« transporterer jægerne ud til såten engang omkring 1970. Privateje.

også var blevet deres. Det gamle vestjyske landbrug gik i glemmebogen. Det var i høj grad et pionerarbejde at omskabe hede til kornmarker, et projekt der gav prestige og mening i tilværelsen. Nu blev de rigtige bønder efter østdansk målestok. Flere af dem anlagde også små plantager, som gav dem tilknytning til de store plantageejere. Synet på heden, som noget der skal nyttiggøres deltes af engbønder og hedeopdyrkere og plantageentreprenører, men de så meget forskelligt på måden at gøre det på. Plantagedrift var noget der kun tiltrak et fåtal.

I begyndelsen af århundredet begyndte nogle at se på de stærkt reducerede hedearealer, som noget bevaringsværdigt, fordi de tilsyneladende repræsenterede oprindelig, uberørt dansk natur. Danmarks Naturfredningsforening arbejdede ud fra dette synspunkt og flere hedearealer blev fredet i århundredes første halvdel. Nyopdyrkning og plantning ophørte efterhånden i 50'erne. Det var først flere årtier efter fredningerne, da lyng og revling blev fortrængt af græs og selvsåede træer skød op, at man blev klar over, at heden ikke var oprindelig natur men et kulturlandskab, som kræver aktiv menneskelig indgriben, hvis det skal bevares. Og det gik man så i gang med senere i dette århundrede.

I Danmark er der stort set ikke noget naturlandskab tilbage. Det ville i indlandet have bestået af vandløb, moser og en tæt blandet løvskov. Denne naturtype nyder ingen fremme. Den mest indflydelsesrige organisation, Danmarks Naturfredningsforening går tværtimod ind for bevaring eller genetablering af kulturlandskabet fra begyndelsen af 1800-tallet med overdrev, hede og kultiveret løvskov. Til gengæld har man ikke meget tilovers for nåletræsplantager. De rekreative værdier sættes højt.

Når plantager anlægges i dag, tages der hensyn til en kommende rentabilitet i form af billiggørelse af driften bl.a. ved at pløje frugtbar muldjord dybt ned og pløje goldt sand og grus op. Dermed sparer

5. En af de små plantager, der i dette århundrede blev skabt ved de enkelte gårde. Her er det Karensminde Plantage ved Museumsgården, Grindsted. Foto Holger Villumsen 1997.

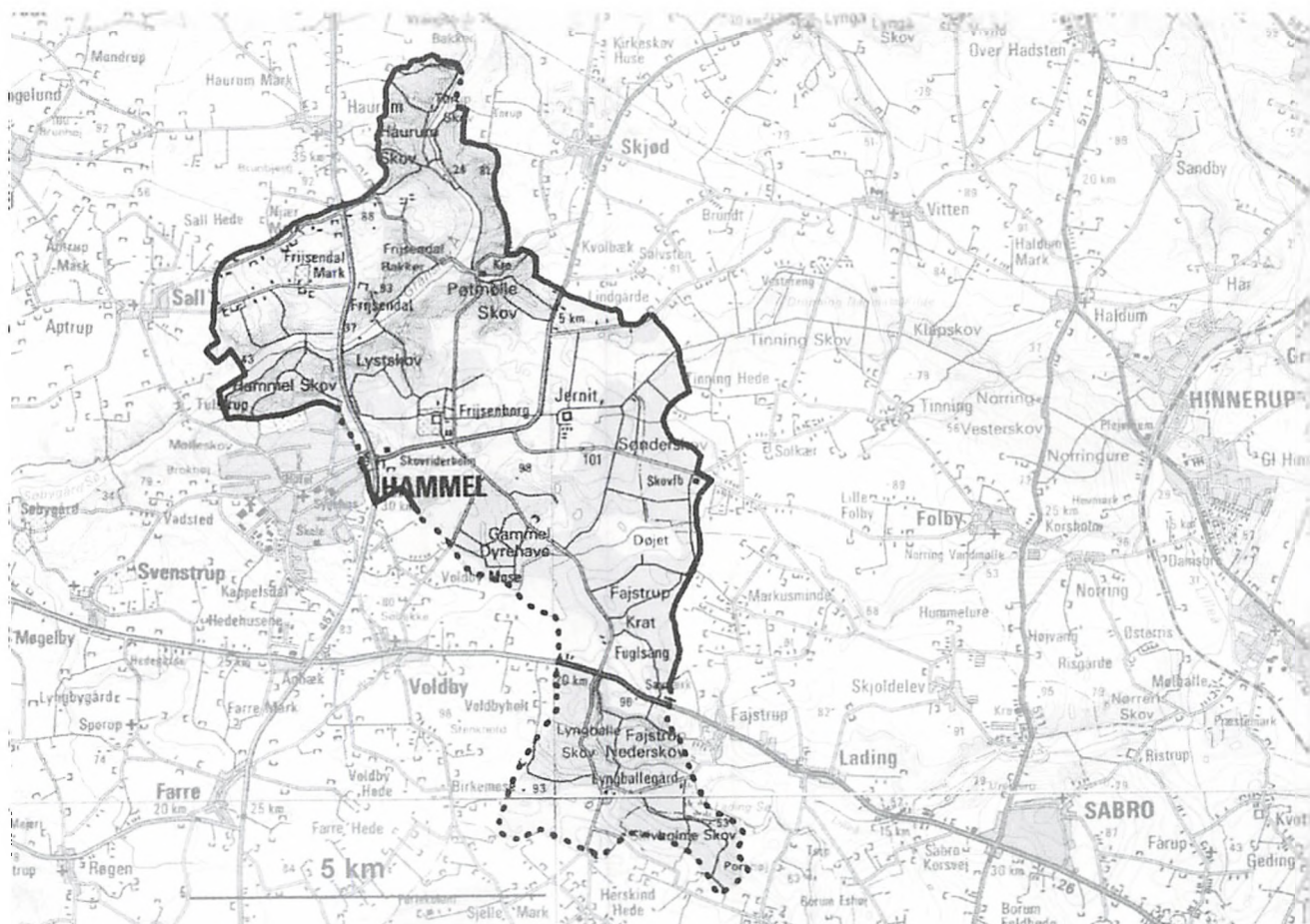
man arbejdet med fjernelse af ukrudt. Men man har samtidig skabt et landskab, hvor kun træer kan gro, en slags ørken. Den bliver ikke nem at genopdyrke, når behovet opstår. Man gør de nyplantede skove tillokkende at færdes i for byboere ved at plante »attraktive træsorter«, hovedsageligt løvtræer, samt anlægge bekvemt mange parkeringspladser og grusbelagte stier. Skovrejsningsplantager er i langt højere grad anlagt efter kulturens normer end efter naturens, helt på linie med »københavnplantagerne«. Naturen er svær at få øje på.

Afslutning

I de alt for få tilfælde, hvor skovarealer friholdes for menneskelig indgriben for at lade en naturskov udvikle sig, klager mange skovgæster over, at naturre-sourcer går til spilde (»træet ligger jo bare og rådner«). Det ser grimt og uordentligt ud. Det, der i dag betegnes naturpleje, er kulturlandskabspleje med henblik på at få et udbytte, som er i overensstemmelse med tidsånden. Det kan være markafgrøder, træ eller rekreative områder. Det der således er fælles for Adam, Set, engbønderne og plantagepionererne og moderne naturbevarere, er bag alle idealistiske erklæringer, ønsket om udbytte. Derfor bør man være forsigtig inden man i dag forarges over dem, der »ødelagde« de jyske heder.

Nutidens myndigheder og privatpersoners håndtering af landskabet er ikke mere ædel end de gamle plantageentreprenører. Udbyttet kan blot være et andet. Naturen må nyttiggøres så længe vores natursyn er gammeltestamentlig/antikt og vi sætter os selv over og uden for naturen. Derfor er det moderne begreb kulturmiljø, som miljøministeriet introducerede for nogle år siden, udtryk for en erkendelse af, at natur som landskab ikke findes i Danmark. Der kan derfor være håb om, at motiverne i håndteringen af naturen dermed også bliver mere gennemskuelig.

Et andet spørgsmål er så, om vi ikke mangler en diskussion om selve naturbegrebet. Er natur stadig noget der skal kultiveres? Er der behov for flere plantager eller er det natur, der er behov for?

1. Frijsenborgs primære jagtrevir var omgivet af et ca. 40 km langt vildthejn, som er tegnet ind på dette moderne kort. Fuldt optrukket

streg angiver den nøjagtige linieføring, stiplede linie blot hovedtrækkene. Tegning: Ib Radoor. Kortgrundlag: © Kort- og Matrikelstyrelsen.

Skov og jagt

af *Jesper Laursen*

Frijsenborg

I det følgende vil der blive sat fokus på herregårdsjagt og skove i tidsrummet 1880-1930, da herregårdsjagten havde sin storhedstid. Den geografiske ramme er grevskabet Frijsenborgs primære jagtrevir, som omfattede et betydeligt skovareal. Som et af landets største grevskaber og i kraft af den betydning, man tillagde herskabsjagten, blev Frijsenborg i denne periode forbillede for en lang række godser, hvor jagten spillede en dominerende rolle i det herskabelige liv, og såvel godsøkonomi som naturressourcer blev presset til det yderste i bestræbelserne på at være med på noderne.

Selvom forholdene på Frijsenborg kan forekomme atypiske p.g.a. ekstravagante jagtformer, et omfattende jagtvæsen og en stor bestand af hjortevildt, tegner de dog et billede af herregårdsjagten i ren dyrket form og herunder af sammenhængen mellem skov og jagt.

Grevskabet Frijsenborgs skove omfattede omkring århundredeskiftet et areal på 6692 ha, fordelt på fem distrikter i området mellem Vejle fjord i syd og Langå-Bjerringbro i nord.¹⁰⁰ Med et areal på 3612 ha lå 1. og 2. Distrikt samlet omkring hovedgården, og heraf var ca. 2154 ha indlemmet i godsets primære jagtrevir, der var afgrænset af et ca. 40 km langt vildthejn, hvis opsætning blev påbegyndt i 1883, fig. 1.¹⁰¹

Kildematerialet

Det primære kildemateriale til belysning af herregårdsjagten og storhedstid findes i godsarkiverne. I landsarkivernes godsarkivregistraturer kan man danne sig et overblik over, i hvilket omfang et gods' jagtarkivalier er afleveret til det pågældende landsarkiv. Erfaringen viser dog, at arkivalierne i

de fleste tilfælde stadig opbevares på de enkelte godser.

Utrykt kildemateriale i form af jagtjournaler og lignende findes desuden på Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum, lokalhistoriske arkiver og andre offentlige samlinger. Endelig opbevares væsentligt materiale i privatarkiver hos efterkommere af personer, der har haft tilknytning til godsernes jagt- og skovvæsen. I denne forbindelse skal opmærksomheden desuden henledes på Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, som også ligger inde med værdifulde optegnelser.

I den meget sporadiske litteratur om herregårdsjagten er den specifikke jagtlitteratur og især jagttidsskrifterne *Dansk Jagttidende* (1884-) og *Jagtvennen* (1914-) de vigtigste kildekrifter. Hertil kommer spredte oplysninger i lokalhistorisk litteratur.

For Frijsenborgs vedkommende er kun en mindre del af godsarkivmaterialet fra denne periode afleveret til Landsarkivet, men en betragtelig del er stadig bevaret på godset. I det følgende vil der blive refereret til de hovedgrupper, hvori jagtarkivalierne befinder sig. Størstedelen udgøres af regnskaber og andet kvantitativt materiale. Privatarkiver efterladt af personer, der har haft tilknytning til Frijsenborgs jagtvæsen, udgør et i kvalitativ henseende meget værdifuldt kildemateriale.

Herskabsjagt

Lensgreve Mogens Frijs (1849-1923), som var særdeles jagtinteresseret, overtog den nordlige del af Grevskabet Frijsenborg i 1882. Han havde gjort tjeneste som diplomat i London 1876-80, og opholdet har formentlig inspireret ham til at indføre parfor-

cejagten på Frijsenborg. Allerede sommeren 1882 ankom fra England de første rævehunde, som var ledsaget af en træner, der skulle instruere jagtpersonalet i hundenes rette brug og pleje.¹²

På den tid, da Mogens Frijs endnu var ugift, opholdt han sig meget på rejse, men når jagttiden kom, samledes et stort selskab ca. en måned på Frijsenborg. Johan Rasmussen, netop startet som jagtelev på Frijsenborg, fortæller i sine erindringer: »Herskaberne mødte med heste og tjenestefolk, og så blev der afholdt jagt hver dag; hver anden dag eller et par dage om ugen med de store parforcehundede, som blev indjaget pr. slæb. På en forud fastlagt rute blev et slæb udlagt, d.v.s. ruten var forud fastlagt, og forhindringer og barrierer blev opstillet; så red en mand turen igennem med et slæb – et hare-

skind fæstet til en lang snor; dette hareskind var indsmurt i anisolie. Ca. 20 minutter efter at slæbet var begyndt, blev hundene sat på slæbet, og herskabet, både damer og herrer, fulgte hundenes hals til hest – en slags vædderidt. Slæbet strakte sig over 3-8 km gennem skov, krat, eng og mose. Der hvor slæbet blev taget op, blev lagt kød til hundene af harer eller andet for at give hundene lyst. Det var et stolt syn at se den store meute halsende suse gennem skoven efterfulgt af en skare ryttere«, fig. 2.

»Om efteråret 1883 kom en meute – vistnok franske hunde – som skulle bruges til at jage dåhjorte med. Jagten foregik på den måde, at jeg om morge-

2. »Slutningen af Parforcejagten på Frijsenborg 1882«. Maleri af Otto Bache. Foto: Poul Pedersen.

3. Lensgrevinde Fritze Krag-Juel-Vind-Frijs var ivrig jæger ligesom sin mand, lensgreve Mogens Frijs. Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum.

nen blev sendt ud før dag gry for at iagttage, hvor – helst en enkelt hjort – gik til ro. Kl. 9 afgav vi melding, og lensgreven bestemte, hvilken hjort, der skulle jages. Selskabet red så til pladsen, hvor hjorten var gået ind, og hundekoblet holdtes i beredskab ved, at en løbesnor blev trukket gennem halsbåndene. Revierjægeren gik ind på foden af hjorten med en pålidelig hund i koblet; når hjorten var rejst, blev på et signal hundene løst, og den vilde jagt begyndte. Det gjaldt for rytterne om at følge drevet over stok og sten. Drevet varede ofte hele dagen og mislykkedes tit især i begyndelsen, fordi hundene ikke var indjagede og ofte gik på fremmed fod. Værst var det, når de brød spærringen og kom ind i kronvildtets reservat. Spærringen bestod af et fortløbende reb ophængt på tynde stokke ca. 2 meter høje og på 3 meters afstand, forsynet med et rødt flag. Som regel respekterede hjorten lapperne, men det hændte, at det gik galt.¹³

Den rytter, der først nåede hundekoblet og hjorten, gav den fangst med en hirschfänger. Hjorten blev kørt hjem for at blive parteret. Skindet blev igen lagt ovenpå, og derefter blev den kørt ud foran slotstrappen. Om aftenen fik hundene i overværelse af jagtdeltagerne lov til at kaste sig over kødstykkerne. Sceneriet oplystes med fakler og lygter.¹⁴

Kronvildtet blev jaget mere fredsommeligt, ved at man fulgte deres spor i sneen og på denne måde indkredsede deres opholdssted i skoven. Her tog jagtdeltagerne så opstilling og afventede, at dyrene brød ud, fig. 3. Når herskabet drev bukkejagt, foregik det ofte som pürschjagt enten til vogns, til hest eller til fods. Efterhånden som fasanbestanden tiltog, fik også klapjagter i skovene større betydning.

Vildtpleje

Frijsenborgs vidtløftige herskabsjagter forudsatte, at vildtbestanden blev passet og plejet. I første om-

gang heggede man som nævnt det primære jagtrevir for bl.a. herved at hindre vildtets udvandring. Hjortevildtet blev styrket gennem udsætning af indkøbte dyr, vinterfodring og beskydning af svage individer. Fra omkring 1890 intensiverede man på Frijsenborg opdræt af fasaner og ænder, og herefter praktiserede man den såkaldte rationelle vildtpleje, som indebar en mere systematisk bekæmpelse af alt, der blev betragtet som skadeligt vildt. Man forsøgte at udrydde rovfugle, kragefugle og rovdyr ved beskydning og ved hjælp af fælder og gift, ræve sågar ved brug af dynamit.

Disse bestræbelser udmøntede sig bl.a. i den måde, jagtpersonalet aflønnedes på. Skydepenge var et nødvendigt supplement til grundlønnen og ansporede således skytterne til efter en fastlagt tarif at levere mest muligt skadeligt vildt. På denne måde fik efterstræbelsen af det skadelige vildt karakter af erhvervsjagt, fig. 4.¹⁵

Hegnsjægere og krybskytter

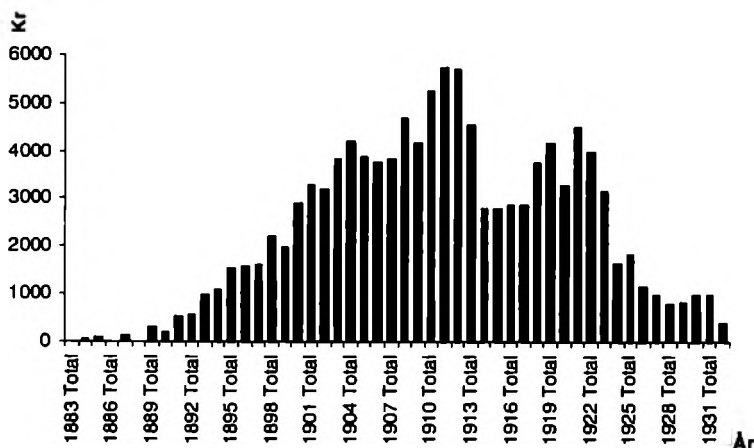
Som led i bekæmpelsen af nyttevildtets fjender forfulgte man også hegnsjægere og krybskytter, som ligeledes hver på sin måde drev en form for erhvervsjagt.

Hegnsjægere var ejere eller lejere af jagten på de jorder, som stødte op til Frijsenborgs jagtarealer, og her var de for så vidt i deres gode ret til at jage, så længe de ikke overskred skellet. De var dog en evig kilde til jagtpersonalets irritation, da de jo især nød godt af godssets overflod af vildt, og de blev betegnet som »rovjægere« og »jagtsjakaler«.

På Frijsenborg drev også de jagtinteresserede skovfogedelever en ubehersket krig mod hegnsjægerne: »Somme tider kom det til åben krig med trusler og skydning. En gang nød vi den triumf at skræmme en sådan skytte hjem ved at skyde på hans skydehus. Efter at have skudt 2 skud ind i skoven, hvor vi stod, så vi ham krybe ud af hytten og løbe hjem, alt hvad trække kunne, men hvor var det letsindigt og fjollet, men vi betragtede det som sport og blev støttet af skovfogeden.«¹¹⁶

Fra godssets side forsøgte man dog efterhånden at løse problemet lidt mere mindeligt ved om muligt at leje jagten på disse tilstødende arealer.¹¹⁷ Skovene var krybskytternes foretrukne jagtrevir, for her kunne de både færdes i det skjulte og jage det mindre hjortevildt, som var det mest eftertragtede bytedyr.¹¹⁸

Lars Christian Nielsen ernærede sig som krybskytte det meste af sit liv og drev periodevis også intensiv jagt i Frijsenborgs skove, fig. 5. Sit første møde med Frijsenborgs lyksaligheder en augustnat 1916 beskriver han således: »Jeg var nu kommet op til skoven, hvor hegnet gik langs med. Jeg luskede som en kat og stod immeranden stille, da jeg hørte så mange brøl og klapping på den anden side af skoven, hvad jeg senere erfarede, var de større dyr, der sloges, så gevirerne klappede sammen som til en større klapjagt. (...) Jagten skulle jo foregå ved lys og kun lige et par timer midt på natten og så inde i skoven, da jeg forment, at de ikke kendte noget til, at der blev jagtet på den måde, så det ville vare en

4. Frijsenborgs udgifter til skydepeng tilfø, efter at man o. 1890 indførte den rationelle vildtpleje.

tid, inden jagtvæsenet opdagede mig. Jeg tændte nu lygten og listede op ad vejen op imod marken, hvor hele den ballade var. Jeg havde aldrig hørt noget lignende. Der gik nu en vej langs marken et stykke inde i skoven, som jeg fulgte, da jeg formodede, at der nok skulle ligge dyr i kanten af skoven langs marken. Jeg havde ikke gået ret langt, inden der lå tre; jeg listede forbi de to, da de syntes ved lyset, som var de lige så store som køer. Jeg holdt nu et skud til den tredje, da jeg kunne se, at det var en spidshjort, som jeg kunne bære. Den blev liggende på pletten og sloges med døden med sparkning med benene, så blade og grene røg til alle sider. Der blev en ballade ude på marken, som var det rendende kompagnier, der holdt øvelse. Jeg blev helt ræd, da det var store flokke, der brasede i skoven lige ved siden af, hvor jeg lå i mørket og var i færd med at brække dyret.«¹¹⁹

Vildtskade og landbrug

Som det fremgår af Lars Christian Nielsens første konfrontation med den overvældende vildtmængde inden for den sydlige del af Frijsenborgs hegnet jagtrevir, havde vildtet fri adgang til de dyrkede arealer. Lars Christian Nielsen beretter videre: »Da jeg kom inden for vildtheget ved Fajstrup, begyndte hovmarkerne, som hørte under Fuglsang,

en stor gård under Frijsenborg. Der var hovmarker på begge sider op til vejen, som skar midt igennem. Skoven lå uden om omtrent rundt, så markerne lå jo ideelt for dyrene der imellem skovene. Jeg glemmer aldrig det syn med vildt, jeg så den nat, da jeg aldrig har set noget lignende, der var kron- og dådyr, rådyr, sikahjorte med gevire. Nu kunne jeg så godt forstå, at jeg blev bange den første nat, da jeg hørte den ballade, da det var lige op til marken ovre i skoven, jeg skød den første hjort på Frijsenborgs terræn. Jeg talte omkring ved 350 stykker forskellige dyr, som så frække stod og så på mig på nogle få alens afstand, snuste og fnøs. Nogle rådyr stod lige ved vejgrøften og ville ikke flytte sig en tomme, passede deres æde og skævede kun lidt efter mig.¹²⁰

Fuglsang blev på dette tidspunkt drevet som avlsgård under Frijsenborg, og af forvalterens årsregnskaber fremgår det da også gentagne gange, at høstudbyttet blev væsentligt forringet af vildtskader, der især var forårsaget af hjortevildtet og i særdeleshed krondyrbestanden, som nød særlig beskyttelse i denne del af jagtreviret.

På grundlag af en opgørelse af det gennemsnitlige høstudbytte over en 10-årig periode fra 1892-1902 fastslår forvalteren, at udbyttet i regnskabsåret 1903/04 var 523 tdr. under gennemsnittet på 1400 tdr. »på grund af vildtets tiltagende ophold på Fuglsang« og dette års sene høst, som indebar at »vildtet har haft 1 måned længere end sædvanlig til at gå i kornet«. Udbyttenedgangen dette år var således på godt 37%.¹²¹

For at formindske vildtskader på markerne satte man meget ind på opdyrkning af Døjet, som var et åbent areal på godt 50 ha midt i reviret omgivet af de skove, hvor især kronvildtet var koncentreret.¹²²

Vildtskade og skovbrug

Også i skovbruget var hjortevildtet så ubetinget den største potentielle skadevolder. Fejning, som består

i, at dyrene forsøger at fjerne basten fra det færdige gevir eller opsats ved gnidning mod unge træer, ødelægger barken og reducerer hermed træets vækstmuligheder. Skrælning, som fortrinsvis foretages af kron-, då- og sikavildt, består i, at dyrene flår barken af især nåletræer og æder den, fig. 6. Vildtbid betegner de skader, der opstår, når vildtet især om vinteren bider knopper af helt unge løv- og nåletræer.

Det er vanskeligt, for ikke at sige næsten umuligt, at opgøre tab i indtægter forårsaget ved nedsættelse af den skadelidte bevoksnings kvalitet og tilvækst, samt ved en under hensyn til vildtbestanden ikke optimal skovdyrkningsmetode. Derimod kan man i højere grad danne sig et indtryk af de udgifter, der var forbundet med de forskellige beskyttelsesforanstaltninger, man tyede til for at begrænse vildtskadernes omfang.

For at modvirke vildtbid måtte alle kulturer indhegnes indtil første gennemhugning. Derefter blev 1500-1600 af de bedste træer pr. ha. ombundet med granris i ca. to meters højde for at beskytte dem mod fejning og skrælning. Denne ombinding blev repareret og fornyet én til to gange, før træerne fik en så grov bark, at vildtet fandt den mindre attraktiv.¹²³

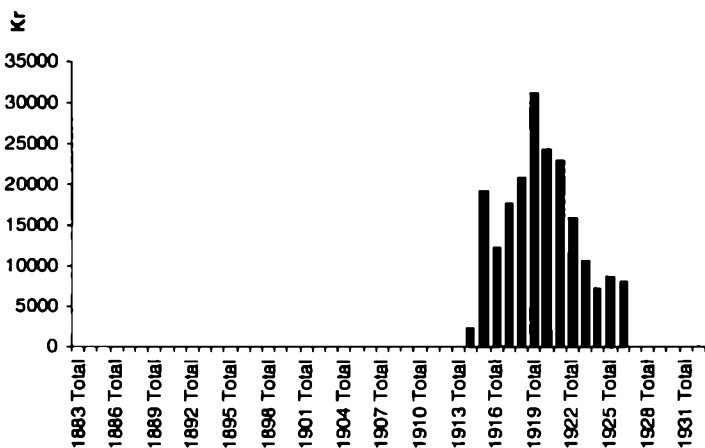
Udgifterne til disse beskyttelsesforanstaltninger blev i regnskabsårene 1913/14-1926/27 afholdt over jagtregnskabet og dermed refunderet af lensgrevens private konto, fig. 7.¹²⁴ I den resterende periode indgik udgifterne i skovbrugets regnskab uden at blive refunderet.¹²⁵ Dette forstærkede naturligvis det modsætningsforhold, der i forvejen var mellem skovbrugets og jagtvæsenets interesser. Overførsteren, som forestod skovbrugets ledelse, havde imidlertid samtidig det overordnede ansvar for jagten, og han har givetvis været spittet mellem de forstlige hensyn, som uden tvivl lå ham mest på sinde og de påbud, han fik fra den jagtglade lensgreve, hvilket da også fremgår af deres brevveksling.¹²⁶ Lensgrevens påbud om, at der af hensyn til det store hjortevildt ikke måtte foregå skovarbejde på én af de store skovparter fra 1. september til 1. december har således nok været en kilde til irritation.¹²⁷ Da man 1897 besluttede at bortskyde hjortevildtet på det skovdistrikt, som stødte op til det primære jagtrevir, skrev overførsteren da også til en skovfoged, som havde meddelt, at man var gået i gang med bortskydningen: »Tak for meddelelsen, som glædede mig særligt. Kil bare på med det resterende utøj. At få det pillet af, er en hovedsag. Men har De ej dävildt? Jeg håber, at De ej skåner disse skadedyr.«¹²⁸

Da lensgreve Mogens Frijs døde 1923, og godsøkonomien var belastet af lens afløsning og arvedeling, tog man skridtet fuldt ud og iværksatte en total bortskydning af det store hjortevildt på Frijsenborg. Nu kom skovbruget i første række, og de beløb, der blev konteret under »Fredning mod Vildt«, omfattede de følgende år især udgifter til nedbrydning af hegn og afbinding af de mange træstammer, der i årene forud var blevet ombundet med granris.

6. Granbevoksning på Frijsenborg beskadiget ved skrælning af krønvildt i begyndelsen af dette århundrede. Efter J.E.V. Boas: Dansk Forstzoologi. København 1923.

7. Frijsenborg jagtregnskabs udgifter til »Fredning mod Vildt« i regnskabsårene 1913/14-1926/27. Før og efter indgik udgifterne i skovbrugets regnskab.

Skov og landskab

af Bo Fritzboeger

Indledning

I Danmark er skoven næsten alle steder skarpt afgrænset mod det omgivende åbne land med diger og bryn. Her er skoven, der landbrugslandet. Men sådan har det ikke altid været. Før skovenes udskiftning og fredning, der for privatgodsets vedkommende ikke mindst var forårsaget af Fredskovsforordningen i 1805, dækkede de både marker, enge og de milevide overdrev, der med store hjorder af græssende køer og heste strakte sig mellem skov-egnens landsbyer.

Derfor har skovenes landskabelige karakter vekslet meget både i tid og i rum. Men også det skriftlige og kartografiske kildemateriale, som findes til beskrivelse af deres udviklingshistorie i århundrederne før indfredningen, er særdeles varierende i mængde og udsagnskraft. Private skove er generelt dårligere belyst end den før krongodssalget i 1760'erne ganske betydelige kongelige skovejendom.

Det skal i det følgende forsøges at sammenholde skovudviklingen i to forskellige lokalområder, nemlig henholdsvis egnen umiddelbart nord for den midtjyske industriby Bjerringbro og omkring den falsterske landsby Ønslev ca. 10 km nord for Nykøbing.

Skovene ved Bjerringbro

Bjerringbro, der siden 1923 har udgjort et selvstændigt sogn, strækker sig hen over den gamle grænse mellem Hjermland og Bjerring sogne. I byens umiddelbare omegn finder man i dag foruden en række mindre plantager langs Gudenåen skovene Bjerring Egeskov, Hjermland Skov og Hjermland Krat. Af disse har de to førstnævnte øjensynlig en lang historie,

mens den sidstnævnte synes at være et forholdvis nyt indslag i det midtjyske landskab.

Indberetninger til Rentekammeret i årene efter 1805 omtaler således kun Hjermland Skov og Bjerring Skov.¹²⁹ Den første, der ejedes af Ulstrup Gods, udgjorde 128 tdl. birk, eg og bøg.¹³⁰ Landsbyens fæstebønder havde græsningsretten og først i en senere indberetning fra 1828 oplyses det, at gods og bønder nu havde »*truffet forening om vederlag for samme*»; at græsningsretten altså var ophævet (udskiftet), så en egentlig skovfredning kunne gennemføres.¹³¹

Når skovindfredningen ofte først blev praktisk mulig et godt stykke ind i 1800-årene skyldtes det som regel netop hensynet til græsningen.¹³² I 1785 begrundede godsejeren således overfor Rentekammeret den manglende opelskning af ny skov med, at »*græsningen er bøndernes og ej kan undværes*«. ¹³³ Ved samme lejlighed blev skoven beskrevet som »*noget egeskov til bygningstømmer og lidet bøgeskov i nogenledes grøde*«.

Foruden godsets årlige selvangivelser vedrørende skovtilstanden blev Ulstrups skove i 1810 sammen med en række andre midtjyske skovejendomme underkastet et sagkyndigt syn ved overførster W. von Warnstedt.¹³⁴ Han noterede sig blandt andet, at der fandtes »*god bøgeopvækst på den sydvestlige side, men ellers middelsvære ege og birke i tæt slutning*«, og at hugsterne i godsets skove »*ikke [var] forordningsstridige, men mådeholdte*«.

Bjerring Skov var i 1805 delt i lodder mellem en række ejere.¹³⁵ Største lodsejer var Himmestrup Gods, på hvis godt 39 tdl. fæsterne i Bjerring havde fælles græsningsret. Ved udskiftning af skoven i

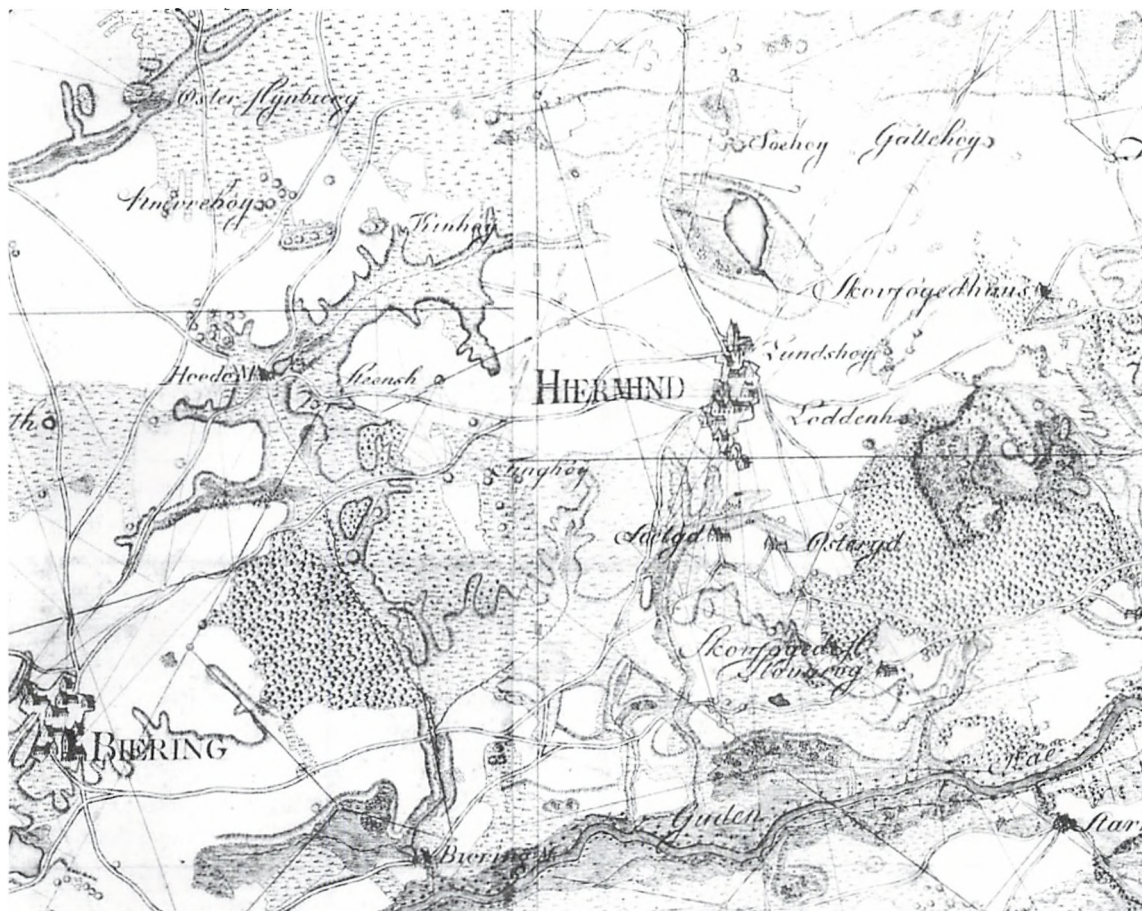
1789 havde nabogodset Vindum Overgård desuden fået 4 tdl. fordelt på »to hinanden fraværende fulde lodder«, men dette var øjensynlig ikke første gang, skoven blev skiftet. En indberetning til Rentekammeret fire år forinden oplyser nemlig, at »byens skov er fra gammel tid delt i skifter til enhver lodsejer«. ¹³⁶ Sådanne skovudskiftninger, som havde til formål, at enhver lodsejer skulle vide, på hvilket areal hans andel af skovens træer fandtes, var over hele landet gennemført siden 1500-tallet. ¹³⁷

Fællesskabet om udnyttelsen af skov kunne

imidlertid have to dimensioner og flere lag. Det middelalderlige fællesskab mellem flere lodsejere om retten til de højstammede tømmer- og oldentræer (kaldet *overskoven*), således at hver parthaver blot rådede over en vis, ulokaliseret brøkdæl af disse, var altså som hovedregel ophævet længe før 1805. Hver ejer havde sine (ikke nødvendigvis indhegnede) skovskifter. Men dels havde godsejernes fæstere i mange tilfælde fra gammel tid ret til husdyrgræsning mellem træerne, således at der fandtes et arealmæssigt fællesskab mellem træproduktion

1. Udsnit af J. B. Cimbers kladdekort over egnen syd for Viborg 1784 fra Videnskabernes Selskabs landsdækkende kortlægning 1761-1811. Bjerring Skov ses ned mod Møbækken øst for byen (med udløb i Gudenden ved Bjerring Mølle), mens den modsatte brink i Hjer-

mind er uden skovsignatur bortset fra nogle få småkrat på begge sider af Bjerring-Hjerminde-vejen. Denne bys skov strakte sig sydøst på fra Loddenhøj. © Kort- og Matrikelstyrelsen.

og husdyrgræsning. Og dels fandt denne græsning ofte sted i fællesskab mellem alle godsets og byens bønder. Endnu i 1830 havde Bjerring-bønderne således græsningsret på Himmestrups skovlod.

Mens overskovens træer var forbeholdt de egentlige jordejere, altså godsejerne, havde disses fæstere som regel ret til at udnytte mindre træer og buske, kaldet *underskoven*. Og idet overskov og underskov i mange tilfælde dækkede det samme areal, fandtes der derfor ofte tillige et arealmæssigt fællesskab mellem ejer og fæster med hensyn til træhugsten. Det var primært denne type fællesskaber, mellem over- og underskovsbesiddere samt mellem overskovs- og græsningsbesiddere, der blev ophævet i forbindelse med Den Store Udskiftningsforordning 1781 og Fredskovskovsforordningen 1805.

Selvom Bjerring Egeskov i Rentekammer-indberetningerne blot kaldes »Bjerring Skov«, har navnet øjensynlig gammel hævd. I 1792 skrev fæstebonden Christen Andersen i det nærliggende Nørre Tulstrup således i sin dagbog, at han den 14. juni var i »Bjerring Egeskov efter oller og vænder« (stokke og ris), og i september samme år var »vore drenge« der igen for »at løse nødder«. ¹³⁸ Og eng-, skov- og græsningstaksationen til Christian Vs Matrikel fra 1683 nævner Bjerring Egeskov, idet den endvidere medtager en række andre nu ukendte småskove.

Det hedder således under omtalen af Hjermind, at »en bæk [som] kaldes Møbæk, gør skel mellem Bjerring Egeskov og denne bys lyngbakker. [...] Denne bys skove består udi 1) Lundskov af bøg takseret for 6 svin, 2) Hjermind Krat af små ege takseret for 3 svin, 3) Solgård Skov af bøg takseret for 12 svin, 4) Vester-skov takseret for 3 svin. Et lidet stykke skov til Præstegården af eg og egestumper er meget for højt takseret for 1 svin. [...] Hvilke skove er til gårdene afdelt [=udskiftet], men alt tillige med byen tilhører hans excellence hr. Christen Skeel Jørgensen, befindes øster og sønder til byen. [...] Denne by har sin ildebrand [=brændsel] af skudtørv, splittørv og lyngslet, nyder intet af skoven. [...] til denne by kan græsses inden markskellet 120 hoveder«. ¹³⁹

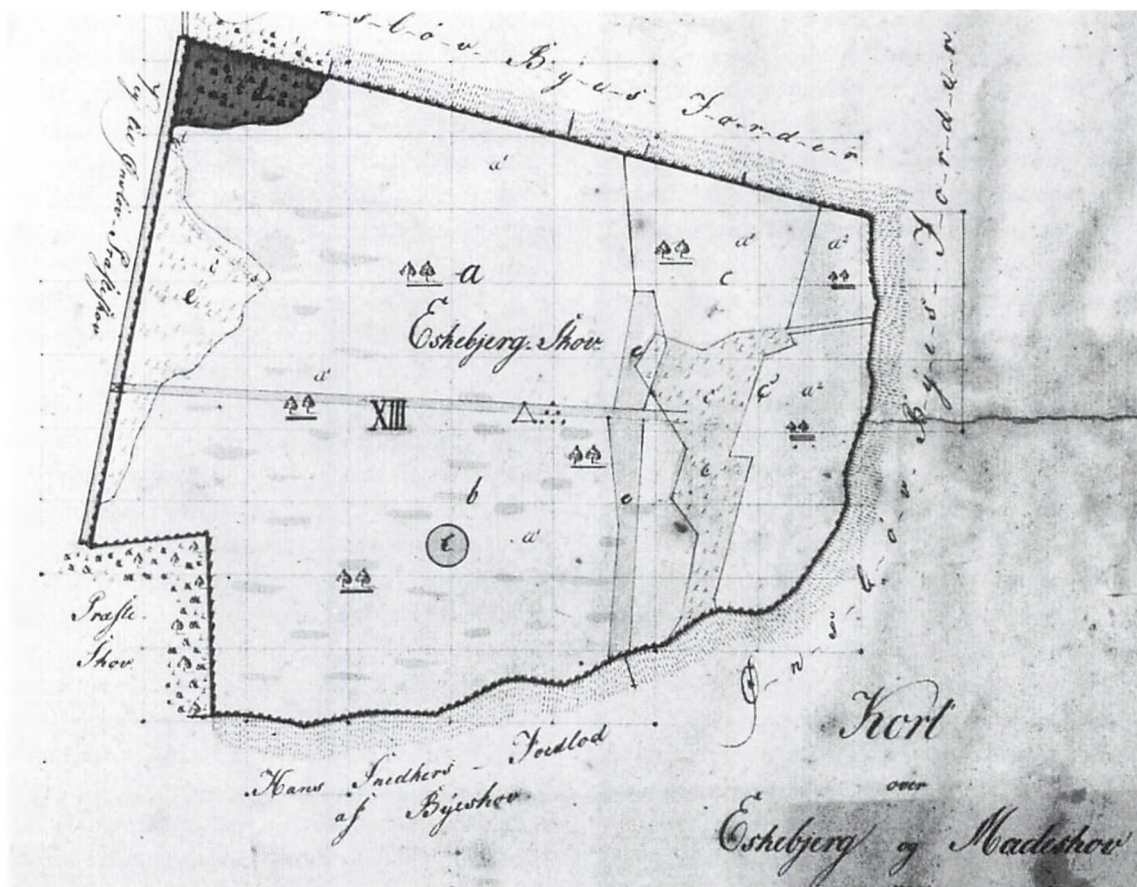
Bøgeskoven »Lundskov« kendes ikke fra andre

kilder, men det er sandsynligt, at den har ligget ved Hjermind-gården »Lundting«, som kendes fra 1400-tallet, ¹⁴⁰ og at både gård og skov kan lokaliseres til området ved Lundshøj øst for byen. »Solgård Skov«, der var forholdsvis stor (12 svins olden), må have ligget ved enkeltgården Solgård ca. 1 km syd for Hjermind. Videnskabernes Selskabs kort fra 1784 har ikke skovsignatur på stedet, men så tidligt som i et tingsvidne fra 1447 omtales et skovskifte beliggende på »Bjørholt«, der er lokaliseret til netop bakkerne på vejen mellem Hjermind og Bjerringbro. ¹⁴¹

»Vesterskov på Hjermind mark« nævnes første gang i et kirkeligt adkomstbrev fra 1517. ¹⁴² Såfremt forledet vester- skal forstås i Ulstrup Gods' perspektiv, kan der være tale om den nuværende Hjermind Skov; men usikkert er det. Og navnet »Hjermind Krat« knyttes i dag til det nåletræsdominerede skovområde, der dækker tidligere tiders »lyngbakker« på de vestvendte skråninger ned mod Møbækken.

Andre forhold end matriklens omtale af nu forsvundne skove antyder, at Bjerringbro-egnen havde været rigere på skov, end den var ved tiden for de store Landboreformer, og at Hjermind Krat også tidligere har båret skov. En række ældre skovtaksationer angiver således et væsentligt højere niveau for skovenes evne til at fede oldensvin end dem, der findes i matriklen. Seks gårde i Hjermind havde ved et mageskifte i 1617 skovlodder til henholdsvis 42, 0, 42, 22, 22 og 2 eller tilsammen 130 svins olden. ¹⁴³ Alt-så markant mere end byens højt ansatte 24 svins olden i 1683. Omend matriklens skovtaksationer generelt må betragtes med betydelige forbehold, kan dette kun tolkes som udslag af en iøjnefaldende reduktion i antallet af store, frugtsættende ege- og bøgetræer.

Selvom Bjerringbro-området i dag er forholdsvis skovrigt, kan hurtig gennemgang af en række centrale kilder altså påvise, at der tidligere har været betydeligt mere skov på egnen. Samtidig ser det ud til, at skiftet mellem det 18. og 19. århundrede her som mange steder betegnede et nulpunkt med hensyn til både skovens udbredelse og rigdom på træ. Men sådan var det øjensynlig ikke overalt.

2. Skovkort over afdeling nr. XIII: Ønslev Eskebjerg, 1818. På 1800-tallets skovkort var de enkelte afdelingers dominerende træarter som regel angivet ved lyse farvesignaturer: rød var eg, grøn bog og grå nåletræ. Her er grundfarven i sagens natur lyserød, og egens dominans markeres endvidere af de let skraverede træ-symboler.

Tilsvarende træer uden skravering betød bog. Trekantsignaturen umiddelbart under skovnavnet angiver, at skovens jordbund var mere leret end sandet. Rigsarkivet, Kort- og tegningsamlingen (Rtk. 333 II, 6a).

Ønslevs svundne skovrigdom

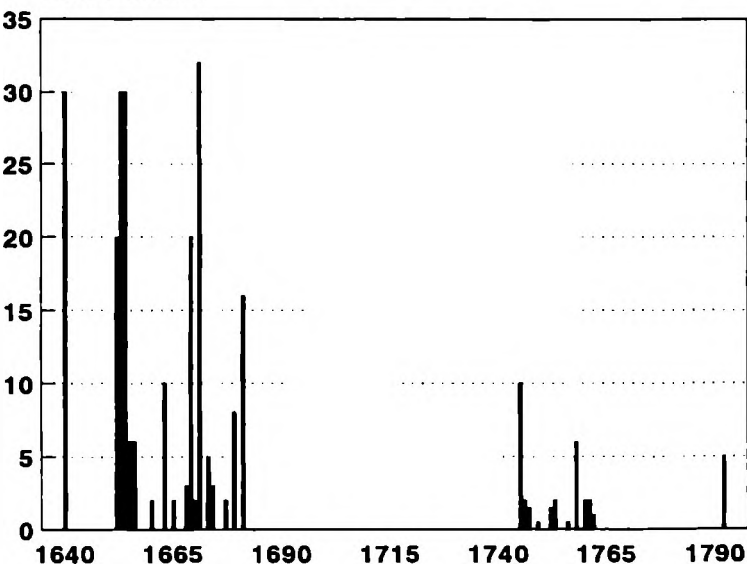
Fra landsbyen Ønslev er der nu omstunder ca. 1 km til den lille Boderup Skov i sydøst og lidt længere til Dronninghave i sydvest. Men indenfor byens eget skel findes ingen skove. Derfor er navnet »Skovlund« på en af de udflyttede gårde vest for byen iøjnefaldende. Vidner den om en forsvunden byskov eller blot om udsigten til Vennerslunds nærliggende skov?

Endnu i 1806 indberettede amtmanden over Maribo amt til Rentekammeret, at der fandtes to skove

i Ønslev, nemlig Eskebjerg og Agernvænget. De bestod i det væsentlige af eg og avnbøg og dækkede et areal på 52½ tdl. Kronen var eneje af begge skove, men lokale bønder havde græsningsretten. Endvidere konstaterede han, at Ønslevs skove »er befunden i den fortrinligste tilstand over alt med yderste omsorg beplantede og lykkes plantningerne særdeles vel«. ¹⁴⁴

Egentlig var det kongelige skovvæsen slet ikke underkastet Fredskovsforordningens bestemmelser, og når amtmanden alligevel valgte at indberette om

svins olden

3. De overleverede oldentaksationer af Ønslev Eskebjerg fra perioden 1640-1792. På grundlag af synsforretninger i Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

Ønslev Eskebjerg og Agernvænge, var det sikkert fordi, de sammen med byens øvrige jordegods i en periode (1766-93) havde været bortsolgt som det private Vestensborg Gods, hvorefter kronen på grund af købernes finansielle problemer havde måttet købe det tilbage.¹⁴⁵

Ønslev Eskebjerg, den største af de to skove, nævnes første gang i den opgørelse af samtlige danske bønders udsæd og landgildebetaling, der som grundlag for enevældens skattesystem blev udarbejdet i 1662.¹⁴⁶ Det hedder her, at der i Ønslev »er skov til denne by nemlig Ønslev Eskebjerg og Hilmer-skov, og kan fede når fuld olden er 30 stykker svin«. Og af den skovtaksation til Christian Vs Matrikel, som blev foretaget i 1682, fremgår det, at »Ønslev Skov, kaldes Hilmer-skov, er eg hælften og hælften ung skov, kan fede 30 svin, underskoven hassel. Ønslev Madeskov er ung egeskov, kan fede 2 svin, undersko-ven hassel«.¹⁴⁷

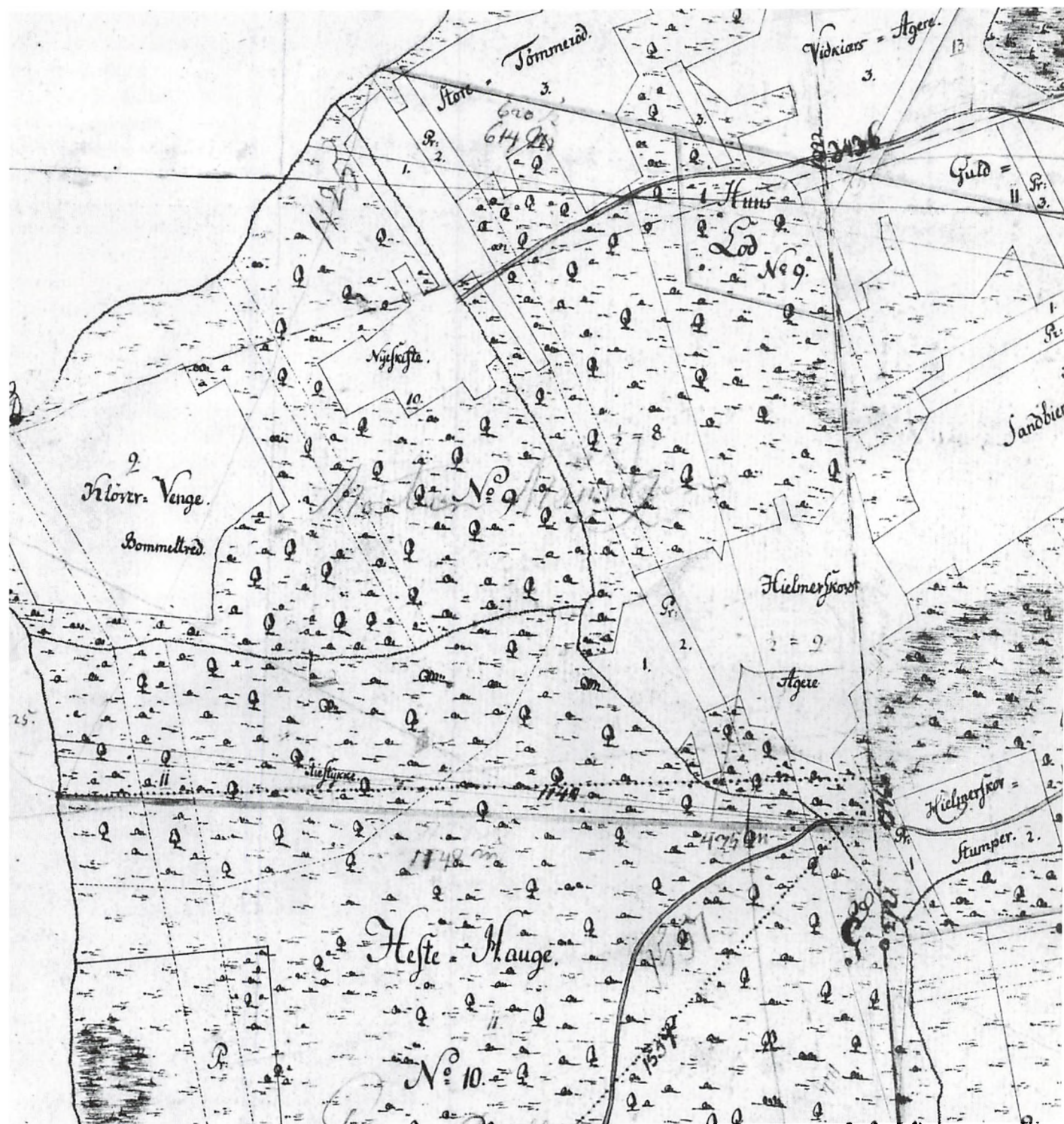
At dømme efter matriklens skovtaksation kunne Ønslev bys skove altså i gode år producere agern og

bog nok til at opfede 32 svin. Men én ting var, hvordan sådanne stærkt generaliserede skovtaksationer vurderede skovene.¹⁴⁸ En ganske anden, hvor stor den årligt svingende produktion af olden, som i mange tilfælde er meddelt i tingbøger og synsforretninger, faktisk var. I det aktuelle eksempel er der bevaret to serier af sådanne oldentaksationer fra perioderne 1640-81 og 1745-92. Det fremgår af fig. 3, at 1600-årenes maksimum-niveau faktisk lå omkring 30 svins olden, men at dette niveau faldt drastisk gennem de følgende hundrede år til mellem 5 og 10. Skovene havde fået færre gamle, frugtsættende træer.

Hilmer-skov nævnes første gang som del af navnet på den ene af Ønslevs tre vange i forbindelse med, at adelsmanden Henrik Gøyes halve fæstegård i 1604 blev mageskiftet til kronen.¹⁴⁹ Besigtigelsen forud for denne godstransaktion oplyser, at der »er [...] skov til både agerlodderne og i tvende fællesskove til den halve gård: skov på agerlodderne til 10 svin er Henrik Gøyes halvpert 5 svins olden og på Fællesskoven til 24 svin er til Henrik halvperten 12 svins olden«. Byens skov bestod da altså øjensynlig af dels spredt, uindhegnet trævækst mellem agre og enge (markskov) og dels to antagelig indhegnede fællesskove (hegnsskov).

Træernes dominans i landskabet omkring Ønslev fremgår tillige af de marknavne, som ved matrikuleringen i 1680'erne blev nedskrevet for eftertiden. I Hilmer-skovsvangen optræder blandt andet 'Pilestykkerne', 'Store Tjørnerod', 'Store Hilmer-skovs Tved' og 'Skovbo Rod'. I Højvangen eksempelvis 'Store Pilestykker' og 'Hasle Stykker'. Og i Kirkemarken 'Pilemosc Stykker', 'Pindehave Agre' og 'Lundsagre'. Både de indgående træartsnavne og navneendelserne rod og tved antyder, at skov er blevet ryddet for at gøre plads for de pågældende agre.

4. Udsnit af udskiftningskort over Ønslev by fra 1787. Fra vest mod øst ses markskovene Hestehaven og Eskebjerg Skov, og hertil skal lægges marknavnene »Vidkiærs Agere« samt »Hilmer-skovs Agere« (og »Stumper«), som begge vidner om tidligere individuelt navngivne skove. © Kort- og Matrikelstyrelsen.

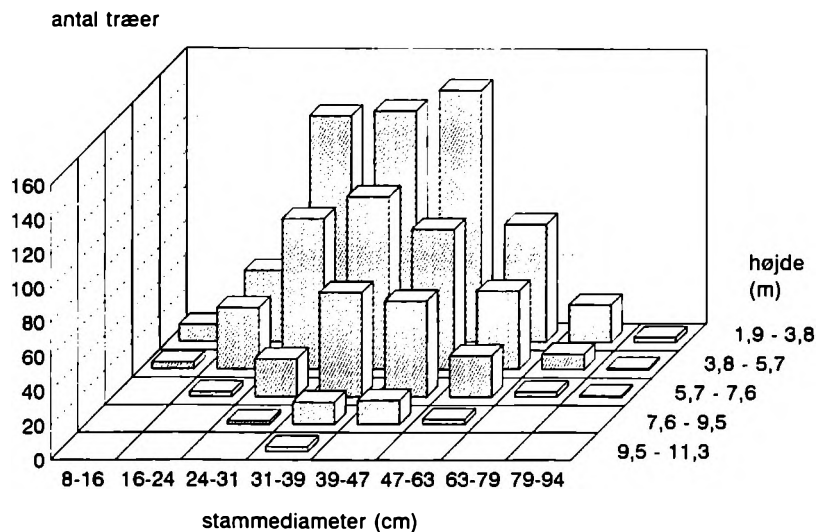
Altså den proces, som præsten i Kettinge på naboøen Lolland i 1617 beskrev med ordene: »min formand [= forgænger] har ladet fluks små krat og stubbe afrydde for agerender, lagt det til sædeland, og i så måde forbedret og formeret agerjorden«. ¹⁵⁰

Krongodset fik i årene efter enevældens indførelse i 1660 en selvstændig skov- og jagtforvaltning ledet af en overjægermester, og op gennem 1700-årene bliver egentlige skovbeskrivelser hyppigere. Idet størstedelen af Falster var krongods indtil 1766, findes der en række mere eller mindre ordrige beskrivelser af Ønslev-skovene. En af de mest udførlige er fra 1730 og lyder: »Ønslev Eskebjerg og Vickær Skov: er ager- og englodder, overskoven bestående af nogle få gamle egestabbe så og nogle få unge ege og bøge; underskoven af ungt hassel og tjørn i mådelig

stand. Udi længden ungefær 2 bøsseskud og 1 bøsseskud i bredden. Præsten i Ønslev har der udi nogle lodder under [= i] hans ager. Ønslev Hestehave og Madeskov: er ligeledes ager- og englodder, overskoven bestående af en del små unge ege og nogle få gamle egestabbe; underskoven af ung hassel og tjørn i mådelig stand. Er i længden ungefær 2 bøsseskud og 1½ bøsseskud i bredden. Præsten udi Ønslev har og der udi sine mål efter ager- og englodder.« ¹⁵¹

5. Udsnit af Generalstabens målebordsblad (N17 Bjerring) i 1:20.000 fra 1877-78. Bjerring Skov er vist med en række parallelle, øst-vestgående jorddiger, som danner skel mellem de enkelte gårdes udskiftede skovlodder. Skoven, som i vore dage er i 12 ejeres besiddelse, er et typisk eksempel på de »parcelskove«, der i mange egne domineret af selvejerbønder blev et resultat af skovudskiftningen. © Kort- og Matrikelstyrelsen.

6. Taksation af Eskebjergs tømmer-ege 1817. De i alt 1132 egetræer, som egnede sig til tømmer, er fordelt i grupper efter højde og stammediameter i brysthøjde. Det bemærkes af diagrammet, at det store flertal af tømmertræer var 25-50 cm tykke og 2-7 meter høje. Foruden tømmertræerne indeholdt skoven 480 ege, der kun egnede sig til brændsel, samt 166 bøge. På grundlag af taksation i RA, Rtk. 333-75.

Fra 16- og 1700-tallets skriftlige kilder har vi altså overleveret en række navne på skove i Ønslev ud over Eskebjerg og Agernvænget, af hvilke flere kan genfindes på udskiftningskortet fra 1787 (fig. 4).¹⁵² Vest for byen findes åsene Viekær Agre og Hilmer-skovs Agre, og som indhegnet skov ses endvidere mod syd Eskebjerg Skov og mod vest Hestehaven samt længst mod sydvest Madeskov (udenfor det viste udsnit). Byens vestre vang hedder nu Åmar-ken i stedet for Hilmerkovsvang, og det er sand-synligt, at denne oprindelig ganske store markskov gennem århundrederne er blevet splittet op i min-dre, individuelt navngivne skovpletter.

Den sidste udførlige beskrivelse af Ønslev bys skove inden krongodssalget i 1766 udsprang af de store skovbrugsreformer, som den tyske forstmand Johan Georgs von Langens ansættelse i 1763 afsted-kom. Året efter blev der fra samtlige kongelige skovdistrikter indkaldt synsforretninger, der som noget nyt ikke blot skulle indeholde taksationer i

den gammelkendte form (skov til xx svins olden) men derimod tage udgangspunkt i et skøn over træernes vedmasse.¹⁵³

Ønslev Eskebjerg, Hestehave, Madeskov og Vie-kær Skov blev beskrevet som »1 $\frac{1}{2}$ fjerdingvej lang og omtrent 40 skridt bred«, og der fandtes på dette are-al 300 store træer med en samlet vedmasse på 600 favne samt 1000 halvstore (middelmådige) med en masse på 300 favne. Såfremt et skridt var ca. 1 meter, skulle det samlede areal altså skønsmæssigt kun ud-gøre omkring 11 ha. Men da senere opmålinger af Eskebjerg og Madeskov viste, at disse skove tilsam-men var på 36 ha, har det virkelige skovareal næppe været mindre end 50 ha. Og idet en favn svarede til ca. 1,11 m³, kan det beregnes, at der i gennemsnit var ca. 25 træer svarende til 20 m³ pr. ha. Der var altså tale om en efter vore forhold endog særdeles lys-åben skov.

På grund af krongodssalget fik Den Gram-Lang-enske Forstordning ingen betydning for Falster, og moderne skovdriftsprincipper kom først til øen i begyndelsen af 1800-tallet. Men allerede inden 1763 blev der rundt omkring på krongodset gjort en ihærdig indsats for at få ny skov til at gro. I 1737 blev Eskebjerg således indhegnet og fredet i en periode for at fremme den spontane opvækst af unge træer. Seks år senere kunne myndighederne med tilfreds-

hed konstatere, at skoven var »i god stand med grøft og gærde, væksten består af en del unge ege og bøge med mange avnbøge og hassel, er i sin tykkelse og størrelse som små staver og i længden de største 2 favne og de mindste 1 favn«,¹⁵⁴ længdemålet en favn svarede til ca. 1,9 meter.

Tiden efter Landboreformerne – forskellige udviklingstræk

Det tidlige 1800-tals indberetninger til Rentekammeret afspejler et minimum i skovens udbredelse – såvel på Bjerringbro-egnen som i landet som helhed. Skove var gennem de forudgående århundreder blevet mindre for til sidst helt at forsvinde; siden er nye kommet til gennem de seneste to århundreders intensive skovrejsningsindsats. Og netop Hjermand var centrum for de første bestræbelser på at afløse skovødelæggelse af ny vækst.

Her residerede nemlig gennem næsten 70 år den rationalistiske præst Hans Bjerregaard (1766-1860), som på eget initiativ forestod gratis uddeling af henvendt 1½ million unge træplanter til egnens bønder. Han argumenterede ved flere lejligheder for fordelene ved små, intensivt drevne plantager, og en endnu eksisterende kun 15 ha stor indhegnet plantage på den gamle præstegårdslod ca. 1 km nord for sognebyen, vest for vejen mod Lee, synes at være efterkommer efter en sådan bjerregårdsk plantage.

Senest i 1870'erne begyndte den tilplantning af Hjermand Krats gamle skovgrund med nåletræ, der skabte den nuværende plantage af samme navn. På Generalstabens første trykte målebordsblad over området fra 1877-78 bærer de højereliggende områder således nåleskovssignatur, mens skrænterne stadig præges af lyng (fig. 5).

Selvom J. G. von Langen allerede i 1760'erne havde introduceret principperne for moderne, bevoksningssvis skovbrug med langsigtet planlægning af fremtidig hugst og plantning, blev de først almindeligt udbredt i takt med, at skovfreden i løbet af 1800-årene sænkede sig. Forud for planlægningen gik en omhyggelig registrering af, hvordan skoven som udgangspunkt tog sig ud, og i 1817 kom tu-

ren til Ønslev Eskebjerg, som blev takseret af H. C. E. Wellendorf.¹⁵⁵ Der blev takseret træer ned til en tykkelse på ca. 8 cm i diameter, og af disse 1778 træer var de 91% eg. Bøgetræer samt eg af dårlig kvalitet blev tilsammen opgjort til 408 m³ brænde (fastmasse), mens i alt 1132 egetræer, der egnede sig til tømmer, fordelte sig efter højde og tykkelse, som det fremgår af fig. 6. Der var nu i gennemsnit 42 træer pr. ha, altså betydelig mere end ved opgørelsen i 1764. Man har formentlig medtaget betydelig mindre træer end da.

Ønslevs skove blev i 1806 betragtet som fredskov, men alligevel forsvandt såvel Madeskov som Eskebjerg. Forklaringen på deres pludselige forsvinden skal søges i statens forsøg på endnu en gang at slippe af med det falsterske krongods. I 1868 vedtog Rigsdagen således en »Lov om Salg af Skoveien-domme«, i hvis bemærkninger det blandt andet om Eskebjerg Skov hedder: »Til afhændelse af denne skov er der alt ved lov af 12. Marts 1851 meddelt bemyndigelse af rigsdagen, dog kun således, at den skulde vedblive at være skov; men da der, siden salg dengang forgæves forsøgt, er forløbet en længere år-række, og da skovens bevarelse efter ministeriets skøn er aldeles uden betydning, så at der kan være tale om, efter forhandling mellem finansministeriet og indenrigsministeriet at afhænde skoven uden fredskovs-pligt, har man optaget den i forslaget for at opnå en ny, almindelig bemyndigelse«. ¹⁵⁶ Bemyndigelsen blev givet, og skovene solgt og ryddet.

Landskabets udvikling omkring Bjerringbro og Ønslev repræsenterer, omend under specielle omstændigheder, meget godt forskellen mellem Øst- og Vestdanmark. Siden 1700-tallet har skovudskiftning og -indfredning øst for Lillebælt ført først til en markant reduktion og siden til konsolidering eller blot beskeden forøgelse af skovarealet. Fra ca. 171.000 ha. o. 1770 er der sket et brutto-fald til 141.000, mens indholdet af træ til gengæld er steget betragteligt. I vest er skovfattigdom gennem utallige både store og små plantageanlæg afløst af stor rigdom. Fra 79.000 ha. o. 1780 er Jyllands skovareal nord for Kongeåen nu vokset til 277.000.¹⁵⁷

På grænsen til den anden verden

af Charlotte S.H. Jensen

Skoven er en af de grænsezoner, hvor to verdener – menneskets og »det andets« – møder hinanden. Derfor er skoven også hjemsted for mangfoldige sagn om begivenheder, personer og væsner, som har fyldt både fortællere og tilhørere med usikkerhed og gys.

Skove består af træer. I folketraditionen er der masser af midler til helbredelse af sygdomme og småskavanker, hvor dele af et træ indgår som bestanddel. Det kan være bark, rødder, blade, saft m.m. En skov er derfor et mægtigt »etnoapotek«, hvor den kyndige folkemediciner kunne hente de ingredienser, der skulle til for at helbrede eller skaffe lindring for diverse dårligdomme.

Men selve træet kunne også ses som et billede på sundhed, styrke og dét at genvinde sin kraft. Træerne taber deres blade, og står hele vinteren og stritter med et fletværk af nøgne kviste op imod himlen. Det regner og rusker i træerne – men som regel bliver de stående. Der kommer frost, og sneen lægger sig på de tilsyneladende livløse og sorte grene. Det bliver forår, og træerne får knopper. Friske, saftige blade folder sig ud og der kommer nye, grønne skud. Træet er også et billede på opsamlet livskraft og styrke. De mytologi-kyndige husker naturligvis verdenstræet, asken Yggdrasil, hvor nornerne sidder og spinder vores livstråd.

Dansk Folkemindesamling rummer masser af kilder, for den, der vil arbejde med skoven i folkløren. Samlingen indeholder bl.a. et tekstarkiv på 350 hylde meter, fotografier, film, videooptagelser mm. Det er forholdsvis let at finde frem til optegnelser via kartotekskort med genveje til bestemte emner, sogne og personer. Der findes også en hel

del trykte kilder, naturligvis især Evald Tang Kristensens forskellige værker, fx »Danske Sagn« og »Gamle Folks Fortællinger om Det Jyske Almuelev«. Men iøvrigt har også mange, mere lokale optegnere, indsamlet store mængder af stof. Ældre amtshistoriske årbøger og lokalhistoriske værker er ofte velforsynede med folkløristisk stof.

Kloge træer og hellige kilder

Bondesamfundets mennesker har jo nok næppe hverken husket eller kendt Yggdrasil – men derfor kan fascinationen over træerne og deres stabile livskraft udmærket have været af samme art, som den der har skabt myten om verdensstræet.

Træer er imidlertid ikke kun blevet tillagt den kraft, som folkemedicinere måtte kunne udtrække af grene, bark m.m. Også kyndige inden for magi har kunnet anvende dem. Det er naturligvis ikke ethvert træ, der har været brugbart. Men kun træer, som der enten var noget specielt ved, eller som alle-

rede havde bevist deres værd. Visse træer kunne bære ens skavanker, når man bad dem om det på den rette måde. Det vil sige på det rette tidspunkt, med det rette ordvalg, eller mens man udførte bestemte handlinger.

Havde man tandpine kunne man sætte den i et træ ved at sige: »*Det bryder i tænderne mine, gid det sad i rødderne dine*«. På samme måde kunne man også slippe for gift, koldfeber og andre ubehageligheder. Træer, der på denne måde bar mangfoldige menneskers sygdomme, havde naturligvis krav på

respekt. Derfor hører det også til traditionen, at en person, der krænker træet, vil få de sygdomme, som var deponeret i det.

En kendt type magiske træer er de såkaldte øje- eller hultræer. Det vil sige træer, hvor to stammer eller grene er vokset sammen, så der er dannet et hul. Et sådant hul gør træet synligt anderledes, og dermed egnet til magi. Ved at krybe igennem hullet i et hultræ gennemgår den syge en symbolsk genfødsel, der vasker tavlen ren på det helbredsmæssige område. At kravle – eller blive trukket – gennem et hultræ var godt mod bl.a. engelsk syge. Metoden kunne også bruges, hvis et barn i almindelighed var en skrutsak, der ikke rigtigt ville trives. Efter at have klatret igennem, kunne man efterlade et stykke tøj eller en lille klud bundet fast til træet. Enten som en form for gave, eller et som et symbol på, at man nu havde en særlig tilknytning til dette træ, som sammen med kluden bar ens sygdom. Nogle traditioner nævner også, at det skulle give smertefrie fødsler at krybe nøgen igennem et hultræ.¹⁵⁸

Helbredende eller »kloge« træer behøver naturligvis ikke at stå i en skov, men kan i princippet findes overalt. I praksis findes kloge træer dog ofte for eksempel i skove, og på en plet, der enten er eller har været lidt afsides. Steder, hvor man kan rende nøgen rundt og lave magiske aktiviteter, er sjældent placerede på voldsomt befærdede steder.

I nogle skovområder findes også hellige kilder, hvis helbredelsesformer godt kan minde lidt om træernes. Dog naturligvis med den tilføjelse, at man skal drikke kildens vand og/eller vaske sig i det. Til forskel fra de kloge træer, har mange kilder, og troen på deres virkning, et vist kristent islæt. Eksempelvis har mange kilder navn efter populære helgener.

Folketraditionen forklarer ofte både skov- (og andre) kilders eksistens med sagn, der tit indeholder vandremotiver. D.v.s. elementer, der fortælles – næsten enslydende – om vidt forskellige lokaliteter eller personer. En kilde kan for eksempel være opstået, fordi der på stedet, hvor den springer, er begået en misgerning. Det er blandt andet tilfældet med

Knud Lavards kilde, der i følge Saxo begyndte at springe på det sted i Haraldsted skov, hvor Knud blev myrdet af Magnus' mænd.¹⁵⁹ En lignende beretning findes om Regitze kilde i Frørup på Fyn.¹⁶⁰ En anden mulighed var, at Gud overfor en blind åbenbarede, at vedkommende ville få synet igen ved at bade sine øjne med vand fra den pågældende kilde. En sådan beretning findes om Hellig Kors Kilde i skoven mellem Undløse og Ulkestrup. Opdagersken var i dette tilfælde en adelig jomfru, der rejste tre stål Kors på stedet som tak. Og disse kors »har ingen nogensinde kunnet røkke eller flytte ud af stedet«. Ikke en gang da Christian den 4. engang var ved kilden, og ville hugge dem om, lod de sig fjerne.¹⁶¹ Andre forklaringer kan være, at kilden er sprunget frem som en slags vejviser ud af skoven, fordi en from person er gået vild, og har bedt Gud om hjælp til at slippe ud igen.¹⁶²

Røvere og skovtyve

En række af de sagn, der foregår i skove, handler om forskellige former for kriminalitet. Et hyppigt træk er for eksempel, at der i en bestemt skov findes »røverhuler« eller »røverkuler«. Det er ofte jættestuer, bakker, fordybninger mv. hvor det fortælles, at her har der holdt en bande tyve eller røvere til. Folketraditionen skelner ikke altid mellem de typer af kriminelle. Hyppigt fortælles også træk, der skal understrege, hvor grusomme eller ondskabsfuldt udspekulerede disse ugerningsmænd var.

Et kendt vandremotiv som knyttes til påståede røverstuer i skove er for eksempel, at røverne havde en raslende kæde eller en snor spændt ud over skovvejen, og at denne snor var forbundet med en eller flere klokker – måske ligefrem af sølv – som hang nede i røverhulen. På denne måde kunne man sidde nede i hulen og lure, indtil klokkerne ringede som tegn på, at der var folk på vejen, som man kunne myldre op og stjæle fra. Da der i Gøe banke mellem Ringe og Brangstrup blev fundet nogle »benrade«, drog man den konklusion, at knoglerne stammede fra folk, der netop var blevet slået ihjel af røvere, der havde haft en sådan klokkesnor over

vejen. Imidlertid ser »klokkemetoden« ud til at være et rent vandremotiv, uden nogen faktuel baggrund. Noget, der fortælles for at anskueliggøre de onde menneskers udspekulerethed og pointere, at der godt kan være fare på færde i skoven, selvom der ikke ser ud til at være en mors sjæl i nærheden.

Heller ikke den hyppigt fortalte beretning om »Pigen i røverkulen« synes at have egentlig bund i virkelighedens verden. Beretningen handler som regel om, at en gruppe røvere fanger en ung pige og

1. »Det kloge træ« i Davrup Skov i Nordvestsjælland, hvor det indtil århundredskiftet var almindeligt, at man trak børn gennem hullet som helbredelse mod især engelsk syge. Efter »Folk og kultur 1990«.

installerer hende i deres hule ude i skoven. Her skal hun holde hus – og muligvis også underholde på anden måde. Imidlertid er pigens snarrådig. Det lykkedes hende dels at flygte, og dels at lede repræsentanter for det mere lovlydige lokalsamfund til røverhulen, sådan at beboerne bliver fanget og får deres straf.

Beretningen om pigens i røverhulen kan godt minde en lille smule om et andet sagnmotiv, nemlig den bjergtagne pige, der lokkes ind i højen og bliver bjergmandens kone. Pigen, der kommer ind til bjergfolkene, slipper dog sjældent godt fra affæren – i reglen mister hun sin forstand. Men begge typer af beretninger kan måske godt opfattes som en slags advarselssagn, der antyder hvordan det kan gå unge piger, der går alene rundt i skoven og ikke er tilstrækkeligt forsigtige.

Der er enkelte eksempler på, at tyve har ligget på lur, gjort ophold i skove eller skjult deres bytte her. Eksempelvis gemte »Skov-og-Klog« banden fra Stagsted Hede hus deres tyvekoster i et nærliggende skovområde, og da tyven »Kylling-Søren« alias Søren Pedersen Hvam var på springtur med en cellekammerat i 1830, gravede de to en hule i Ry Nørreskov, hvor de opholdt sig et par dage. Og en vestsjællandsk bande, der blev fanget i 1714, havde faktisk ligget på lur i Borrevejleskoven for at plyndre en bonde, der havde været til marked i København.¹⁶⁾ I Borrevejleskoven mente folketraditionen nu ellers, at den der huserede, var en hæslig røverkælling – Thyra Boløkse – og hendes horde af sønner, avlet ved blodskam. I virkeligheden var banden bare et par husmænd fra Kirke-Såby. Men der havde trods alt været røveri i skoven, og sagnet havde på denne måde en kerne af sandhed, ligesom traditionerne om Røverne i Rold. Også her så virkelighedens røvere dog lidt anderledes ud, end sagntraditionens.

Bortset fra tyve og røvere, udstyrer overleveringen også skoven med beretninger om skovtyveri. Altså snedige folk der stjæler brændsel og tømmer. Disse fortællinger er stort set altid på tyvenes side, og lægger tit vægt på at fortælle, at det egentlig ikke

var synderligt slemt at stjæle i skoven. Holdningen udmøntes til tider i en moralsk indgangsbøn til en beretning om skovtyvenes virksomhed: »*Det var ikke synd at stjæle i skoven i den tid*«, »*Det var jo snart ikke en skam at stjæle i skoven i forrige tide*«, »*I kancelliråd Skovs tid var det en skam ikke at være skovtyv*«⁶⁴, lyder tre forskellige indledninger til sagn om skovtyveri.

I reglen ender beretningerne med, at det er skovtyvene, der går af med sejren, og tit på en opsigtsvækkende måde. Skovrideren står og passer på ét træ, mens tyvene hugger et andet og bedre. Det stjalne køres afsted på en vogn, ind over gården og forbi stuehuset, hvor den retmæssige ejer opholder sig – eller skovens ejer opdager tyvene og dikterer en hård straf, som han dog fortryder og lempet så meget, at det tilsidst nærmest er tyvene, der har fået mest ud af affæren!

Beretningerne om dristige skovtyve ligner i påfaldende grad litterære bearbejdelser af tradition om »Robin Hood«-agtige røvere. I begge tilfælde er der tale om fortællinger, der skal legitimere og anerkende dét, som blandt læsere/traditionsbærere kunne kaldes »den nødvendige kriminalitet«. Det vil sige gerninger, som måske nok er ulovlige i lovens forstand, men hvis konsekvenser – set fra fortællere og tilhørernes side – ikke er urimelige eller går ud over nogen, der ikke kan bære det!

Genfærd og nedmaning

Skoven er et afsides sted, hvilket naturligvis kan danne grobund for forestillinger om gerninger af en type, der netop hører til på afsides og dunkle steder. Mord, selvmord og lignende, der som regel resulterer i, at en af hovedpersonerne bliver på åstedet for at gå igen.

Det er dog langt fra altid, at et sagn oplyser årsagen til en gengangers hvileløse færd. At der lå uhyggelige og sikkert voldsomme årsager til grund for spøgeriet, har formodentlig automatisk ligget i baghovedet på både fortællere og tilhørere. Folk, der går igen har som regel begået en eller anden misgerning i levende live. Eller de har været ofre for noget

grimt – og måske endnu uopdaget. Det gælder for eksempel genfærd af dræbte kræmmere eller udøbtte børn – der er hemmeligt begravet på afsides steder og nu går igen for at gøre opmærksomme på deres kedelige skæbne. Formålet med spøgeriet er da, at deres skelet kan blive fundet og komme i kristenjord på kirkegården.

Tit fortælles genfærdsagn i en mere diffus og ubestemt form, der ikke oplyser nogen konkret grund til uvæsnen. Fx meddelte Hans Jokum Lauritsen i Vejen til Evald Tang Kristensen, en beretning om, hvordan en forpagter fra Katrinelund engang var kommet ridende igennem Estrup skov »*ved sandkulen*«. Pludseligt var hesten standset op, og da dyret nægtede at gå videre, kiggede forpagteren mellem ørerne på den. Nu så han »*noget hvidt*« lige foran hesten, men kunne ikke rigtigt afgøre, hvad det var. Han råbte koldblodigt: »*Er der noget i vejen?*« – så forsvandt skikkelsen, og han kunne køre videre.⁶⁵

I nogle tilfælde kan spøgelsessagn knyttet til skove også handle om nedmaningssteder. Hvis man vil være fri for et ondsindet genfærd er én af de metoder som folketraditionen nævner, at man må få fat på en person, der kan mane det ned. Denne person er ofte en præst, der er klog, og altså »har lært mere end sit fadervor«. Men også blandt andre personer, der er ufødte (dvs. født ved kejsersnit) kan have evne til at lære sig kunsten. En nedmaning foregår i reglen ved, at en præst møder op i fuldt ornat og læser fra en bog, hvilket får spøgelse til at synke ned i jorden. Traditionen giver ikke nøjere detaljer, det fortælles tværtimod, at det er farligt at lure på én, der er igang med en nedmaning. Det kan betyde, at forehavendet mislykkes, og at både lureren og nedmaneren får alvorlige problemer.

Når et genfærd imidlertid er manet i jorden, sættes der måske en nedmaningspæl, for at holde væsnet nede. I et par enkelte sagn om skovspøgelser siges det, at spøgelse er manet ned under et bestemt træ⁶⁶, og man kunne måske forestille sig, at træet kunne have en stabiliserende effekt, og være med til at holde spøgelse på plads?

En person, der mentes at være begravet i skoven, kunne også indgyde en vis frygt. Niels Kjær fra Ås fortalte om et genfærd kaldet »skovkjællingen«, der huserede i Skabelund skov i Hundslund sogn. Det eneste han vidste om damen var, at hun var »én der var jordet i et trebundet markskjel«. Som børn var Niels og hans kammerater »så bange for at komme om ved det sted«⁶⁷. Det var ikke Guds bedste børn der blev begravet i et trebundet skel, hvor indtil flere jordloder ligesom delte ansvaret og ubehaget ved at have en væmmelig person liggende.

Steder, hvor en ubehagelig person var nedgravet, eller hvor der var andre former for skidteri på færde, kunne også markeres ved, at forbipasserende kastede grene eller sten på stedet. På denne måde kan alle, der kommer ved stedet, være med til at binde eller fastholde »dét«, der ellers ligger og lurar som en konstant trussel i jorden.

Lygtemænd og slattenpatter

Skoven er ikke kun befolket af farer, der har deres ophav i menneskenes verden. Den er fuld af overnaturlige væsner. Et af dem er lygtemanden, der dog især findes ved moser og kær, og hvis væsentligste funktion i reglen er at lede folk vild. Lygtemænd er som regel enten blålige eller rødlig. Og selvom han ofte er lille til at starte med, kan han godt vokse eller dele sig i flere.

I nogle sammenhænge fortælles at lygtemanden i virkeligheden er for eksempel en landmåler, der har målt falsk. Han kan således siges at være i familie med de genfærdstyper, der normalt optræder på jord, som de har fået på uretfærdig vis eller med vilje udmålt sådan, at den blev fordelt på en urimelig

2. Grenkast i Hyde Skov på Lolland. Stak man ikke en pind i dyn-gen, når man passerede den, ville der ske et uheld, inden man var ude af skoven. Efter »Folk og kultur 1990«.

3. »Slattenpatte« der holder prædikestolen i Vejlo Kirke i Sydsjælland. Foto: Kristian Hude 1904. Nationalmuseet.

facon. Skelflytteren går ved nattetide rundt med skelpælen på nakken og klager: »Her er ret skel, her er ret skel«, mens nattepløjeren går med sin plov og klynker, at der skal pløjes et bestemt antal furer tilbage til naboens mark.

Den vilde jæger, Wojensjæger (eller hvad han nu kaldes lokalt), kan også optræde i eller ved skove. Jægeren, der suser gennem luften på sin hest med et kobbel af vilde halsende hunde, driver en ubarmhjertig og nådesløs jagt på kvindeligt troldtøj.

Typiske for den østdanske tradition er, at jægeren – der som regel her kaldes kong Volmer – jager og nedlægger den sidste slattenpatte. En slattenpatte er et lidt ældre kvindeligt ellefolk, hvis bryster er meget lange. Traditionen anskueliggør længden ved at sige, at ellekonerne kan kaste dem over skulderen for at give et barn die, mens det sidder på ryggen!

Traditionerne om kong Volmer handler som regel om, hvordan en mand møder »et stort fruentimmer«, der kommer løbende med tungen ude af hal-

sen og de bare bryster hængende ned til bælttestedet. Lidt efter kommer kongen farende på sin hest, og spørger om manden har set en slattenpatte. Jo, siger manden – og lidt efter hører han et skud og et skrig: den sidste slattenpatte har mødt sit endeligt.

Andre traditioner vil vide, at nattejægeren rider meget langt – åbenbart også over vand for at få fat i sit bytte. To drenge, der »stod ved et led i Snererris skov« mødte også jægeren. Han bad dem holde sine hunde, og da de havde stået med dem et stykke tid, kom han ridende tilbage med en kvinde hængende over hesten. »Nu har jeg været oppe i Sverige og skudt Slatten-Lang-patte« sagde han. Og så fik han sine hunde igen.¹⁶⁸

Den vilde Jæger ses og høres tit under efterårsstormene, og der er forskellige forklaringer på, hvem han er. For eksempel kan det siges, at han har været en virkelig person, der elskede at jage og i et ubetænksom øjeblik ønsker, at han må blive ved med at jage til evig tid. Det er tilfældet med blandt andre Fynshovedmanden og kong Volmer. Hans egentlige – mere traditionshistoriske – identitet er der også flere forskellige bud på.

Ryggesløs elskov

I dansk overlevering er det dog ellefolkene, der frem for alt er de væsner, der som regel holder til i skoven. Ellefolk findes som både hanner, hunner og børn, og levede sammen i en verden, der var et spejlbillede af traditionsbærernes egen. Ellefolkene kan også bo i bakker og høje, og blandes i traditionen tit sammen med bjergfolkene, så det er næsten umuligt at kende forskel. Og dog.

Til forskel fra traditioner om bjergfolkene fortælles der om ellefolkene, at de unge piger er umådeligt forførende. De kan spille og synge, være fornemt klædt og danse. De er også inladende, og

repræsenterer en erotisk ønskedrøm, der dog kan give alvorligt bagslag, hvis man ikke styrer sig i tide. »Fin«, »dejlig«, »skøn« er typiske tillægsord, som sagnene bruger til at beskrive de fristende – og farlige – væsner med.

Som regel kommer ellepigerne enkeltvis til mænd, der er alene på et forholdsvis øde sted. En ung mand eller dreng, der vogter kvæg eller brænder miler i skoven er et oplagt offer. Hvis han aner uråd, kan han bede ellepigen om at vise, om hun er »æ for som æ bag«. Hendes hule, grimme ryg vil da afsløre hende.

En anden – mere kontant – måde at slippe af med hende på, forekommer også som vandremotiv i beretningerne om karlen, som sidder i skoven ved en brændende mile og opsøges af en ellepige. Hun viser sine ben frem eller »skræver«, så karlen formentlig kan se noget, der er endnu mere interessant. Imidlertid slipper han af med hende ved at »stikke en brand« – en brændende kæp – op under hendes skørter, og hun råber på hjælp fra mandlige artsfæller. En fremgangsmåde, som enhver lommepsykoanalyse sikkert – og vel med rette – kan få en del ud af.

Ellepigens initiativ er næsten altid, som i sagnene om milebrænderen, blot at vise sig og se dejlig ud. Men opfordringerne kan også være mere korporlige. Det er tilfældet i ét af de sagn, der handler om en navngiven person, nemlig karlen »Lars Jensen«, der tjente på Mosegården i Dalby. Lars var »en vild krabat til at danse« og havde engang været til slågilde hele natten. Næste morgen tilbød han at flytte nogle heste, der gik i en eng tæt ved en elleskov. Bagefter lagde han sig i græsset og faldt i søvn. Da solen stod op vågnede han ved, at en ung smuk kvinde stod og »pillede i hans knapper«. Han troede, det var en af pigerne fra festen, og spurgte hvorfor hun ikke lod ham sove i fred. Men så »gjorde han sig nøjere kendt med hende, end han vel turde, og først bagefter mærkede han at det var galt fat«. ¹⁶⁹ En anden sagnfortæller, Anders Brøsted i Nørager, fortalte også meget kontant, at en forelsket karl »blande sig med« den overnaturlige kvinde. ¹⁷⁰

Som regel ender disse forhold skidt. Karlen bliver offer for en slags besættelse, og tænker kun på at komme ud til – og formodentlig i lag med – ellepigen.

Enden på forholdet bliver heller ikke sjældent, at den menneskelige part bliver »tosset« eller »tåbelig« og slet ikke er sig selv. De bliver »elleskudte«. I nogle tilfælde bliver den angrebne efterhånden (næsten) sig selv igen, andre gange fortælles det, at man må søge en magisk kyndig, der kan støbe bly over den syge og derved skaffe bedring.

Situationen kan dog være så alvorlig, at der ikke er noget at stille op. En karl fra Hobro-egnen der ville slippe fra sin overnaturlige sengekammerat ved at »sejle over et stort vand« opnåede kun at hun fulgte med og »græmmede ham til døde«, fordi han havde lovet at gifte sig med hende. ¹⁷¹

Det nemmeste ville være at afvise tilnærmelserne, hvilket dog også kan være farligt. I den kendte »Elverskud«-vise går det ikke hovedpersonen hr. Oluf synderligt godt, da han afviser ellepigens invitation til dans. I visens forskellige varianter lokker hun ham med silkeskjorter, støvler, guldkæder og meget andet godt – og da han står fast snupper hun ham alligevel og danser med ham, til hans støvler er fulde af blod. ¹⁷²

Ellefolkets mænd kan også opsøge menneskelige piger, der er alene. For eksempel når de er ude at malke i marken, eller går alene et sted hvor der er ellekrat. Pigen kan »gøre ham ked af sig« ved eksempelvis at sætte sig og »gøre sit behov« i sin træsko. Så flygter han. Følger pigen med ind i højen risikerer også hun at blive »helt vild og tosset« – hvis hun i det hele taget kommer ud igen.

Nordiske slægtninge

De hjemlige ellepiger har nære slægtninge i både svensk og norsk folketradition. I Sydsverige kan man støde på »skogsnuvan« og »skogsmannen« hvis man har ærinde i skoven. De to optræder ofte som par, og »skogsmannen« synes at være meget mere optaget af at beskytte sin partner end at lægge an på menneskelige kvinder. ¹⁷³ I det hele taget op-

4. Den svensk-danske sagnkonge Hother finder et ellefolk i en høj. Træsnit i den svenske historiker Olaus Magnus' storværk *Historia de gentibus septentrionalibus* fra 1555.

træder »skogsmanden« tit som lidt af en slags rekvirit til sit kvindelige modstykke. Det er det kvindelige skovvæsen, der i reglen er det aktive. Hun holder for eksempel af at få folk til at gå vild, og når det lykkes, hører man hendes hånlige latter mellem træstammerne.

I de svenske skove huserer også »skogsrået« eller »skogsfrun«, et kvindeligt folketrosvæsen, der også kan lede vild, men også nærmest er skovens herskerinde. I Dalarna kaldes hun »Rådanden«, altså den der »råder« eller vogter over et bestemt sted – i dette tilfælde en skov. Skogsrået kan give held eller uheld til jægere, hjælpe folk, der søger efter deres bortløbne dyr, m.m. Hun vil også gerne indlade sig med menneskelige mænd, og kan endda ændre skikkelse, og indfinde sig i skikkelse af en ung karls kæreste eller kone.¹⁷⁴

Skogsrået kan – ligesom ellepigerne – have hul ryg. Men de kan også, ligesom den norske huldre, have en lang hale. I norske sagn fortælles underti-

den, at en karl har held til at blive gift med en huldre. Men det siger næsten sig selv, at den slags ægteskaber ikke bliver lykkelige i længden.¹⁷⁵

Bondesamfundet havde ikke en seksualfjendsk kultur, hvor det gjaldt om at lukke øjnene og tænke på fædrelandet. Frugtbarhed, og sikring af samme var et vigtigt element i almuens forestillingsverden. Men der er langt fra sexualitet for frugtbarhedens skyld og til sexualitet for fornøjelsens! Den svenske folkelivsforsker Jocum Stattin påpeger i sit studie af nøkken, at den »gode verden kom til at stå for den aferotiserede sexualitet, hvor frugtbarhed var af det gode, og hvor »kødets lyst« var af det onde».¹⁷⁶

Sexualitet og deraf følgende frugtbarhed måtte organiseres rationelt. Derfor rummer sagnene om de forførende ellefolk også en advarsel imod den mere lystbetonede form for sexuel aktivitet, som de repræsenterer. Den er ikke værd at bygge på. Den er – i bogstaveligste forstand – uden ryggrad.

Stabilitet og skiftinger

Skoven er også et sted, som i høj grad fungerer som et billede på stabilitet og på enorme naturkræfter, der er vanskelige at betvinge. Kræfter, der kun med møje og hårdt arbejde lader sig forandre. En skov er

5. Mosekonen omgivet af ellepiger og lygte mænd. Lorenz Frølichs tegning til H. C. Andersens »Lygte mændene ere i Byen, sagde Mosekonen«. Efter Bengt Holbek og Jorn Pio 1979 (se note 168).

også et billede på meget lang tid. Og i mange sagn om skiftinger bliver skoven netop brugt som et konkret billede på tid.

En skifting er et bjergmandsbarn, der er lagt istedet for et menneskeligt spædbarn som ellefolk eller bjergfolk har stjålet. Bjergfolkenes børn var – mente man – ikke nær så kønne som menneskebørn. De overnaturlige børn kunne heller ikke stjæle fødeva-

rer, hvis ejermændene ellers havde husket at korse, ståle eller tage andre af de forholdsregler, som var tilrådelige. Et stjålet menneskebarn lod sig derimod ikke standse af de magiske tyverisikringer.

Efterhånden ville menneskene opdage, hvad det var for et væsen de havde fået i huset. Skiftingen ville begynde at té sig underligt. Den ville æde stort set alt med en glubende appetit, men aldrig lære at gå og tale ordenligt. Skiftinger vantrives og kan være dværgagtige, have store bløde hoveder etc. Hvis man mishandlede skiftingen ville dens rigtige moder komme og bytte om igen – oftest med en bemærkning om, at hun ikke havde behandlet menneskebarnet bedre!

En anden metode kunne være at lave til brygning i en æggeskal eller koge en pattegris med hud og hår, og præsentere den som en pølse. Skiftingen, som til trods for sit barnlige udseende kan være meget gammel vil blive dybt forundret og udbryde: »Vidt har jeg rejst, og meget har jeg set; jeg har set Rold skov opbrænde, opbrænde, opbrænde tre gange, men jeg har aldrig før set en pølse med fire ben og en tryne!«. ¹⁷⁷ En, der har set Rold skov vokse op og brænde ned tre gange, er næppe nogen årsunge, og efter således at have afsløret sin sande alder og natur, forsvinder skiftingen af sig selv – eller man kan med god samvittighed begynde at prygle den!

Overnaturlige væsner kunne også være ude efter brude, eller barselkvinder, der endnu ikke var introducerede i kirken efter fødslen og derfor befandt sig i en farlig gråzone, på vej til en ny status.

Andre sagn om elle- og bjergfolk handler tværtimod om, at der kan eksistere et godt forhold imellem mennesker og overnaturlige. Blandt andet i sagn om, hvordan bjergfolk får hjælp af mennesker, eller låner forskellige nødvendige husholdningsredskaber. Her synes moralen nærmest at handle om det vigtige i godt naboskab og gensidig respekt, på trods af forskellene.

Målestok for menneskeligt fremskridt

Skoven er dog ikke kun kulisser for forskellige frygtindgydende eller tvivlsomme væsner og personers

gerninger. En lang række stedssagn handler om »gammel skov«; d.v.s. at der engang i fordums dage har været voldsom og ufremkommelig bevoksning dér, hvor gårde, marker og byer nu findes. En typisk beretning af denne type kunne for eksempel være denne, der fortæller at »I Skjellerup har der været så omgroet med skov, at da fjenden engang vilde dertil, fandt de først derned ved at gå efter hundeglammet fra byen. I Stojdal har der vokset så stærk skov, at solen ikke kunde skinne på jorden«. ¹⁷⁸ En anden kunne udmale, at en skov mellem »Gjenner og Løgum« var så vildvoksen, at karle måtte ud og hugge grene af, når en brud skulle til Løgum kirke -fordi træernes grene ellers ville rage hendes krone af, når hun kom gennem skoven.¹⁷⁹

I de citerede optegnelser har meddelerne ikke fortalt noget, om hvordan skoven forsvandt. Som regel er andre meddelere lige så sparsomme med deres oplysninger om, skovens endeligt. Men enkelte andre kunne fortælle, at der lå drabelige begivenheder bag de mange træer og buskes endeligt. Det kunne være »fjenden«, eventuelt nærmere specificeret som »svenskerne«, der havde brændt den af. Eller skoven kunne ganske enkelt være blevet ryddet af en storm eller en brand. Det er en gevaldig storm og en meget farlig fjende, der kan rydde en hel skov! Og hvis man tager den teknologi som bondesamfundets fortællere kendte i betragtning, er det under alle omstændigheder noget af en opgave at fælde og fjerne så mange træer. At det er sket – under tiden fortælles endda, at det er sket i mands minde – er noget der vidner om tidernes ændring. Og om den bedrift man har syntes det var, når en tidligere generationers mennesker havde haft held til at underlægge sig det ukultiverede – og ikke helt ufarlige område, hvor man foruden forskellige ubehagelige folketrosvæsner kunne risikere at møde både ulve og røvere. Og der findes da også ultrakorte optegnelser, der blot består af et enkelt udsagn om, at i denne eller hin skov er egnens sidste ulv skudt, at der har huseret vilde dyr eller bøller.

Dét, som disse udsagn fortæller, er vel i virkeligheden, at det kultiverede landskab – menneskenes

verden – har vundet ind på (og vundet sejre over) det ukultiverede, uopdyrkede og vilde. Beundringen for det menneskelige fremskridt anes mellem linjerne.

Mødested mellem verdener

For bondesamfundets mennesker kunne verden stort set opdeles i to områder. Den, man havde en vis kontrol med – og den der kontrolleredes af magter, der var større end mennesket. Magter, som havde større viden og formåen end mennesker og som derfor var overlegne og – hvis man ikke passede på – kunne være farlige.¹⁸⁰

Disse »magter« kunne opfattes som en mere eller mindre uspecificeret »kraft«, der boede i bestemte genstande; træer, buske og sten. Men de kunne også iklædes en delvist menneskelig skikkelse og form. For eksempel som slattenpatter, ellepiger mv.

For mennesker der lever af landbrug er det naturligtvis meget vigtigt at kunne kontrollere så meget af »naturen« som muligt. Jo mere kontrol, jo flere marker, større udbytte og velstand. Skoven lå udenfor det område, hvor bondesamfundets mennesker færdedes til dagligt. Og uden for det område, som man havde en umiddelbar kontrol med eller magt over. Skoven viste, ved at være uopdyrket og måske både uvejsom og vanskelig at orientere sig i, at her var et sted som man ikke kendte, kultivere og derfor ikke havde en vis form for hånd i hankemed. Det var et sted, hvor den del af verden, som ikke er vores, hører til.

Den gode og relativt ufarlige verden var (lands)-byens, kulturens og lysets verden, hvor menneskers normer og værdier gjaldt. Udenfor lå en mørkere og mere øde; naturens, hvor andre magter havde lavet reglerne – og hvor man vist egentlig ikke hørte hjemme. Når man kom dér var det lidt på egen risiko, og foruden de forskellige farer der lurede, kunne skoven også bringe det værste frem i selv. Som i sagnene om kvinden, der er gift med en mand, der i virkeligheden er varulv. Et af de tidspunkter, hvor sagnet lader mandens forvandling foregå, er netop når parret kører gennem en skov. Kvinden slipper

kun med nød og næppe fra ulvemanden ved at slå til ham med sit forklæde, indtil der tilsidst kun er forklædebåndet tilbage. Ulven giver op – løber ind mellem træerne – og lidt efter kommer hendes egen mand tilbage. Med forklædestrimler mellem tænderne. Hun kan nu sige de forløsende ord: »Du er jo en varulv« til ham, og han er frelst.

I eventyrtraditionen er det næppe heller tilfældigt, at det er i skoven, at vigtige begivenheder

finder sted. Det er hér, at heltinden eller helten, der er på vej ud i verden, møder en gammel kone, som giver et uundværligt råd, eller det er stedet, hvor vejen deler sig i to, og hvor der skal træffes et skæbnesvangert valg om, hvilken vej man vil gå. Skoven er en grænsezone mellem menneskets og det overnaturliges verden. Et spændende og utæmmet mødested mellem to verdener, og et hjemsted for såvel farer som muligheder.

Jesper Laursen: Fortidens spor i skovene

1. Jesper Laursen: *Fortidens spor i Århussskovene*, Højbjerg 1982, s. 1-176 med henvisninger. Se desuden Bernhard og Peder Jensen: *Marselisborgskovene*, Århus 1974, s. 1-207.
2. Jesper Laursen 1982 (se note 1), s. 16-31, 64-80, 104-120. Jesper Laursen: *Fortidsminder i Århussskovene. Kuml* 1982-83, 1984, s. 253-264. Peter Michelsen: *Vand til tørstig jord. Kunstvandingens historie hvor, hvornår, hvordan*. København 1995, s. 13 ff.
3. Jesper Laursen, 1982 (se note 1), s. 32, 80, 120-121.
4. Jesper Laursen, 1982 (se note 1), s. 127.
5. Bernhard og Peder Jensen 1974 (se note 1), s. 119. Se desuden Jesper Laursen: *Faldgruber, Hikuin* 18, 1991, s. 249-68.
6. Jesper Laursen 1982 (se note 1), s. 96. Se desuden Jesper Laursen 1991 (se note 5), s. 258-59.
7. Jesper Laursen 1982 (se note 1), s. 84-87. Se desuden Jesper Laursen: *Krybskytter i Danmark*, Ebeltoft 1986, s. 171-76.
8. Jesper Laursen 1982 (se note 1), s. 87-89, 128.
9. Jesper Laursen 1982 (se note 1), s. 39-49, 91-95.
10. Jesper Laursen 1982 (se note 1), s. 32-35, 81-84, 121-127.
11. Jesper Laursen 1982 (se note 1), s. 37-39, 90-91, 128-29.
12. Jesper Laursen 1982 (se note 1), s. 49-53, 95-97, 130-34.
13. Jesper Laursen 1982 (se note 1), s. 12-16, 56-64, 102-04.
14. Jesper Laursen: *Historien i skoven. Skove og fortidsminder i Århus Amt*, Ebeltoft 1994, s. 1-305.
15. Jesper Laursen: *Fortidsminder i de danske skove, Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1995, s. 15-29.
16. Af hensyn til skovejernes velvilje bør man være opmærksom på gældende regler for færdsel i naturen.

Erik Holmsgaard: Skovdyrkningen former skoven

17. Niels Elers Koch: *Skovenes friluftsfunktion i Danmark. II. del, Anvendelse af skovene regionalt betragtet*, Det forstlige Forsøgsvæsen i Danmark, Beretning nr. 309, bd. 37, 1980, s. 285 og bilag 1.5.
18. Vilhelm Sidenius: *Oldtiden* i Antoniewicz 1944 (se note 22), s. 11-52.
19. Brev fra Skov- og Naturstyrelsen, Kulturhistorisk kontor, af 8.12.1997.
20. Fundet af Jens Bøggild 1997.
21. Arne Heyn: *Nysted kommune – historisk set* Lolland-Falsters historiske Samfunds Årbog 1984, s. 7-114 (s. 35).
22. Wilhelm von Antoniewicz: *Frejlev Skoves Historie*, København 1944.

23. Antoniewicz 1944 (se note 22), Forord.
24. Aktstykke – 337 i retten i Nysted. Anmeldt af landsretssagfører Steen Møller, Nysted den 19/10-1945: »Vi underskrevne Ejere af Skovparter i Frejlev Bys Skove forpligter herved os og efterfølgende Ejere til ikke at sælge vore Skovparter til udenbys boende, medmindre det sker sammen med den Ejendom, hvortil Skovparten nu hører (Hovedejendommen). Nærværende Deklaration forhindrer ikke, at en Skovpart falder i Arv til en Ejers legale Arving, ligesom Ejeren frit kan sælge Parceller fra Hovedejendommen.«
25. Antoniewicz 1944 (se note 6), s. 125.
26. C. Weitemeyer: *En Udskiftning*, Tidsskrift for Opmaaling og Matrikulvæsen 3, 1902-04, s. 28-30.
27. *Drift af små skove og plantager* (2. rev. udg.), Erik Holmsgaard (red.), København 1990, s. 22-23.
28. Eiler Worsøe: *Skovene på Lolland og Falster før skovindfærdningen*, Lolland-Falsters Forstmandsforening og Skovhistorisk Selskab 1986, s. 24-26.
29. Christian Theodor Vaupell: *De danske Skove*, København 1863 (repro. 1986), s. 173.
30. Antoniewicz 1944 (se note 22), s. 85.
31. Worsøe 1986 (se note 28), s. 31.
32. E. Laumann Jørgensen & P. Chr. Nielsen: *Nordsjællands skove gennem 200 år*, København 1964
33. Bo Fritzboeger: *Nåletræ i Danmark. Et bidrag til skov- og havebrugets historie ca. 1700-1830*, Historisk Tidsskrift 97:2, s. 252-274.
34. *Drift af små skove og plantager* (se note 27), side 17 ff.
35. Erik Holmsgaard: *Løvskovsdyrkning gennem de seneste 200 år*, Dansk Skovbrugs Tidsskrift 77:2, 1992, s. 101-109 (s. 108).
36. L. A. Hauch og A. Oppermann: *Håndbog i Skovbrug*, København 1898-1902, s. 264-270.
37. H. A. Henriksen: *Skoven og dens dyrkning*, København 1988, s. 145-177.
38. *Drift af små skove og plantager* (se note 27), s. 78-83.
39. Bo Fritzboeger: *Kulturskoven. Dansk skovbrug fra oldtid til nutid*, København 1994, s. 279.
40. Forordning om Skovenes Udskiftning, Vedligeholdelse og Fredning i Kongeriget Danmark. Se L. S. Fallesen: *Chronologisk Samling af de kongelige Forordninger og aabne Breve Forst- og Jagtvæsenet i det egentlige Danmark angaaende ...*, København 1836, s. 310.
41. Finn Helles: *De danske småskove*, Ålborg 1965, s. 19.
42. *Brænde og brændefyring*, Erik Holmsgaard (red.), København 1987.

Bente Jessen Graae & Peter Milan Petersen:
Naturen – den levende historiefortæller

43. *Strategi for de danske naturskove og andre bevaringsværdige skovtyper*, Skov- og Naturstyrelsen 1994, s. 1-48.
44. Ernst Burrichter: *Baumformen als Relikte ehemaliger Extensivwirtschaft in Nordwestdeutschland*, Drosera 1, s. 1-18, 1984. Eiler Worsøe: *Historiske driftsformer som relikter i det danske landskab*, Antikvariske studier 9, 1988, s. 65-79.
45. Peter Friis Møller: *Biologisk Mangfoldighed i dansk naturskov. En sammenligning mellem østdanske natur- og kulturskove*, Danmarks og Grønlands Geologiske Undersøgelse 1997, s. 1-174.
46. Bo Fritzboeger og Jens Emborg: *Landscape History of the Deciduous Forest Suserup Skov, Denmark, Before 1925*, Forest & Landscape Research 1996:1, s. 291-309.
47. Jens Emborg, Morten Christensen og Jacob Heilmann-Clausen, *The Structure of Suserup Skov, a Near-Natural Temperate Deciduous Forest in Denmark*, Forest & Landscape Research 1996:1, s. 311-333.
48. Fritzboeger og Emborg 1996 (se note 46).
49. Fritzboeger og Emborg, 1996 (se note 46).
50. George F. Peterken & M. Game: *Historical factors affecting the number and distribution of vascular plant species in the woodlands of central Lincolnshire*, Journal of Ecology 1984:72, s. 155-182. M. Hermy & H. Stieperaere: *An indirect gradient analysis of the ecological relationships between ancient and recent riverine woodlands to the South of Bruges (Flanders, Belgium)*, Vegetatio 1981:44, s. 43-49.
51. Peter Milan Petersen: *Flora, vegetation, and soil in broadleaved ancient and planted woodland, and scrub on Røsnæs, Denmark*, Nordic Journal of Botany 14:6, s. 693-709, 1994. Bernt Løjtant & Eiler Worsøe: *Om anvendelsen af begrebet Naturskov i Danmark*, Flora og Fauna 96:1, s. 11-16, 1990. Henrik Erenlund Petersen & Bernt Løjtant: *Praktisk anvendelse af naturskovindikatorer – vist med karplanter, som et eksempel*, Gejrfuglen 28:4, s. 132-144, 1992.
52. Bente Graae: *The role of landscape fragmentation on forest plant species. Under udarbejdelse*.
53. M. Hermy, P. van den Brecht & G. Tack: *Effects of site history on woodland vegetation in European Forest Reserves*, Proceedings of the European Forest Reserves Workshop 6-8 maj 1992, M. E. A. Brockmeyer, W. Vos & H. Koop (red.), Wageningen 1993, s. 319-332.
54. Flemming Rune: *Decline of mires in four Danish forests during the 19th and 20th century*, Den Kgl. Veterinær og Landbohøjskole & Forskningscenteret for skov og landskab, Forskningsserien 21, s. 1-93, 1997.
55. Bente Jessen Graae & Vibeke Steen Heskjær: *A comparison of understory vegetation between untouched and managed deciduous forest in Denmark*, Forest Ecology and Management 96, s. 111-123, 1997.
56. Bente Jessen & Erik Buchwald: *Særligt beskyttet naturskov – lokaliteter i statsskoven. Bind 1, Øerne. Bind 2, Jylland*. Skov og Naturstyrelsen 1997.

Artiklen er publikation nr. 12 fra forskningsprojektet »Fortid og flora« under forskningsrådsprogrammet »Menneske, landskab og biodiversitet«.

Ebbe Bøllehuus: Skovbrugets værktøj

57. Litteratur om skovbrugsværktøj: P. Wegge, J. Helms og V. Neergaard: *Lærebog for Skovfogedelever* (4. udgave), 1950. Iver Nissen: *Motorsavens brug og vedligeholdelse* (5. udg.), Skovskolen 1970. Ebbe Bøllehuus og Lars Andersen: *Motor-saven*, Skovskolen 1986. G. Bergsten og Iver Nissen: *Håndredskaber til Skovarbejde* (3. udg.), Skovskolen 1978. G. Bergsten: *Arbejdstechnik ved Skovarbejde* (3. udg.), Skovskolen 1966. Andreas Vevstad: *Motorsaga*, Særtryk fra Norsk Skogbruksmuseum nr. 9, 1978-1981.

Lilly Wiberg: Skovbrugets arbejdere

58. Lilly Wiberg: *Driftsformer, arbejdsliv og levevilkår i udvalgte skovområder omkring Roskilde og Søllerød*, upubliceret rapport 1987. Tilgængelig på Roskilde, Køge og Søllerød museer.
59. I det etnologiske feltarbejde indgår observation og fotografering – i dette tilfælde af arbejdsprocesser, boligforhold m.v., hvor der samtidig er mulighed for at lave *uformelle interviews*, der kan supplere eller korrigere undersøgerens antagelser. *Formelle interviews* kan bestå af standardiserede spørgeskemaer, der kan være nyttige, når det drejer sig om en meget stor meddelel- eller informantgruppe, men det er i det aftalte interview, den personlige samtale, at dybden og nuancerne kommer frem. Visse faste temaer vil altid indgå i denne form for interview, f.eks. informantens sociale baggrund, livsforløb, arbejdsliv, selvopfattelse i forhold til det omgivende samfund. God tid og gensidig tillid er vigtige faktorer i interviewsituationen. Såvel uformelle som dybdeinterviews med repræsentanter for hele skovhierarkiet indgår i denne undersøgelse.
60. Under 2. Verdenskrig var det vigtigt at få arbejdsløse beskæftiget for at undgå tvangsudskrivning til arbejde i Tyskland, ligesom de store arbejdspladser i landets skove i de sidste besættelsesår var rummelige for folk, der en tid måtte »gå under jorden«.
61. Om prisniveauet på visse dagligvarer i 1920'erne oplyses i Poul Thestrup: *Mark og skilling, kroner og øre. Pengeenheder, priser og lønninger i Danmark i 350 år (1640-1989)*, Rigsarkivet 1991: 1 kg rugbrød – 145 øre, 1 kg franskbød – 105 øre, 1 kg smør – 598 øre, 1 kg skært oksekød – 350 øre, 1 pilsner 29 øre. Smør og skært oksekød har næppe været hverdagskost i arbejderhjem! Mht. lønninger angives disse kun for arbejdere byerne, og de ligger væsentligt over den her anførte dagløn.
62. Da undersøgelsen foregik i 1985, boede kun tre skovarbejdere i skovens huse.
63. Fra slutningen af 1980'erne har skovarbejderne fået motor-

savstillæg til dækning af disse udgifter (1998: 20 kr. pr. arbejdstime).

64. Billy Ehn: *Arbetets flytande gränser. En fabriksstudie*, Borås 1981, s. 18-50.
65. 1998: Grundløn uden tillæg 122.605 kr.
66. Henning Grelle og Anette Eklund Hansen: *Gartneri, land- og skovbrug*, Arbejdsmandens historie i 100 år 4, København 1986.

Tommy P. Christensen: Skovbrugets personalhistorie

67. Hvis man vil besøge området, kan turen f. eks. forberedes ved hjælp af Peter Friis Møller & Henrik Staun: *Danmarks skove*, København 1995.
68. Anlægsarbejderne til Hesnæs Havn påbegyndtes 1878, havnefogeden flyttede ind i det nye havnefogedhus 1882, pakhuset ved den sydlige molearm stod færdigt 1886, opførelsen af skovriderboligen påbegyndtes 1896 og savvæket opførtes omkring århundredeskiftet (*Husene i Hesnæs*, Sys Hartman (red.), Stubbekøbing 1984, s. 21). Af den lokalhistoriske litteratur omhandlende egnen kan fremhæves *Hesnæsbogen. Blade af Hans Mortensens levnedsbog. Erindringer fra Hesnæs i aarene 1825-1856*, Nykøbing F. 1958; *Åstrup søgn på Falster. Bidrag til sognets historie*, Knud Morsby (red.), Stubbekøbing 1976; Ole Widding: *Fiskeriet ved Hesnæs i Selvforsynings Dage*, Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog. XXIX, s. 50 ff, 1941. Vedrørende fideicommisset henvises til Harald Jørgensen & Fridlev Skrubbeltrang: *Det Classenske Fideicommiss gennem 150 aar*, 1942 (genoptryk 1991); Erik Helmer Pedersen: *Godsdrift og velgørenhed. Det Classenske Fideicommiss 1942-1992*, Nykøbing F. 1992.
69. Poul Bredo Grandjean: *Kgl. danske Forstembedsmænd før 1660*, Tidsskrift for Skovvæsen 23, 1911. Poul Bredo Grandjean: *Kgl. danske Forstembedsmænd 1660-1790. Bidrag til en »Forstlig Stat«*, Tidsskrift for Skovvæsen 19, 1907. Svend Balslev: *Danske forstkandidater 1786-1860*, København 1986. Christian Gandil: *Danske Forstkandidater 1861-1936*, København 1936. Aksel Thyssen: *Danske Forstkandidater 1890-1955*, København 1956. Svend Balslev: *Danske Forstkandidater 1897-1996*, København 1997. Erik Lenchler Larsen: *Danske Forstkandidater 1920-1982*, København 1983. Svend Balslev: *Danske skovfolk. Historisk oversigt over statsskovenes bestyrere. Biografier over ikke forstkandidatuddannede skovembedsmænd*, Elbeltoft 1989 samt Kraks Blå Bog og Hof- & Stats Kalenderen.
70. Den bedste genvej til de danske lokalarkiver er Sammen slutningen af Lokalarkivers (SLA) *Arkivvejviser*, der udgives hvert år. Desuden skal man have opmærksomheden henvendt på de lokale museer; i dette tilfælde Falsters Minder i Nykøbing F.
71. Godsernes administration, typisk i form af godskontoret, kan søges alfabetisk i Kraks *Større Gårde & Skove*, der udsendes årligt eller i *Danske skovdistrikter*, der udsendes af Danske Forstkandidaters Forening, senest i 1995 og igen i år. Sidsnævnte, der er ordnet amtsvis, udmærker sig ved også at medtage de mindre skove (under 50 ha).
72. De fire landsarkiver er placeret henholdsvis i Aabenraa, Viborg, Odense og København, og gennem årene er der blevet udarbejdet såkaldte »guider« til disse. Som en generel introduktion til godsarkiverne anbefales Lotte Jansen: *De fynske godsarkiver. En introduktion*, Odense 1975.
73. Jørgensen & Skrubbeltrang 1942 (se note 68), s. 473 ff.
74. Som et minimum bør følgende titler dog konsulteres, før man starter arkivalske undersøgelser: *Dansk Biografisk Leksikon* (3. udg.) bd. 1-16, Sv. Cedergreen Bech (red.), København 1979-84. Her bør man specielt være opmærksom på registeret i bd. 16, der omfatter alle udgaver af DBL samt de såkaldte datasupplementer udsendt som tillæg til *Personalhistorisk Tidsskrift* (første gang med 1995:2). Register til *Kraks Blå Bog 1910-1993. Nulevende danske mænd og kvinders levnedsløb. Tillæg til Kraks Blå Bog 1994* eller senere udgaver. Registeret udarbejdes hvert 5. år, og har siden 1989 været et særskilt tillægsbind. *Den Store Danske Encyklopædi* 1-15-(det hidtil udkomne), Jørn Lund (red.), København 1994-99. J. P. Trap: *Danmark* 1-31 (5. udg.), N. Nielsen, P. Skautrup & P. Engelstoft (red.), København 1958-1972, idet bd. 28 (bd. XII) på 927 sider rummer et samlet personregister til de foregående 27 bind. Poul Steen: *Indholdsfortegnelse. Personalhistorisk Tidsskrift 1880-1990*, 1992. Poul Steen og Arne Julin: *Personregister til Personalhistorisk Tidsskrift 1966-1996*, 1998. *Bibliotheca Danica. Systematisk Fortegnelse over den danske Litteratur fra 1482 til 1830...*, Chr. V. Bruun (red.), København 1896 (genoptryk 1962). Albert Fabritius: *Dansk genealogisk litteratur indtil 1830*, Personalhistorisk Tidsskrift 1941. *Dansk Historisk Bibliografi. Systematisk fortegnelse over bidrag til Danmarks historie til udgangen af 1912* 1-3, B. Erichsen og Alfr. Krarup (red.), København 1917 (genoptryk 1929) (specielt det 3. bind omfattende personalhistorie skal fremhæves). *Dansk Historisk Bibliografi 1913-1942* 1-6, Henry Bruun (red.), København 1966-77. Lykke Andersen og Karen Borglykke: *Bibliografi over danske »stater« 1913-1981*, København 1985. *Dansk Historisk Bibliografi 1943-1947*, Henry Bruun (red.), København 1956. Hans H. Worsøe: *Fortegnelse over slægtslitteratur 1948-1972*, Særtryk af Personalhistorisk Tidsskrift 1974. Hans H. Worsøe: *Fortegnelse over almindelig biografi og stater 1948-1972*, Særtryk af Personalhistorisk Tidsskrift 1973. *Dansk Historisk Bibliografi 1967, 1968, 1969* 1-3, Bente Petersen (red.), København 1972-74. *Dansk Historisk Bibliografi 1970-1973* 1-2, Ann R. Welling (red.), København 1993. *Dansk Historisk Bibliografi 1974-1976*, Ann R. Welling og Erland Kolding Nielsen (red.), København 1986. Dorte Gissel: *Fortegnelse over dansk slægtslitteratur 1973-1979*, Særtryk af Personalhistorisk Tidsskrift 1982. *Litteraturfortegnelse 1980-1985. Litteratur for slægtshistorisk interesserede*, Ingvar Musæus (red.), SLÆGTEN 1996. *Litteratur for slægtshistorisk interesserede* (SSF's Litteraturfortegnelse) 1986-. *Hvem Forsker Hvad 1987-* (løbende, årligt udarbejdet litteraturliste, hovedsagligt på grundlag af Dansk Bogfortegnelse). Udgives af Samfundet

for dansk genealogi og Personalhistorie, Sammenslutningen af Slægtshistoriske Foreninger (SSF) og DIS-Danmark (Databasehandling i Slægtsforskning) samt de i note 69 nævnte værker.

75. Interesserer man sig for slægtsnavne, navneskik eller navnelovgivningen kan man bl.a. læse herom hos Georg Søndergaard: *Danske efternavne – betydning, oprindelse og udbredelse*, København 1985; Kristian Hald: *Personnavne i Danmark. II. Middelalderen*, København 1974; Alfr. Thomsen: *Vore Slægtsnavne. En undersøgelse af vore slægtsnavnes oprindelse og fordeling med særligt henblik paa -sen navnene*, København 1945. Specielt vedrørende navnet Nellemann: Leo Wad: *Efterslægt af forvalter ved Egeskov Niels Rasmussen Nellemann, f. ca. 1720, u.st. 1963*; Leo Wad: *Af familien Nelledmanns annaler*, Østjysk Hjemstavn 1950; Aksel Nellemann: *Hans Nelleborg og Rasmus Nellemann*, Personalhistorisk Tidsskrift 1980:2.
76. Af bøger om slægtsforskning kan anbefales Hans H. Worsøe: *Håndbog i slægtshistorie* (3. udg.), København 1997; Knud Prange: *Mit navn er Jensen. En bog om slægtsforskning*, Danmarks Radio 1989 (ny udgave under udgivelse i 1999); Suno Scharling: *Min slægt. Hvorfor. Hvornår. Hvordan*, København 1989.
77. I det bragte eksempel har tidl. museuminspektør, dr.phil. George Nellemann ydet venlig bistand, hvorved det er blevet muligt at gengive disse fotografier, som er i slægtens besiddelse. Der skal i den forbindelse rettes en varm tak for den hjælpsomhed, hvormed forespørgslerne er blevet formidlet til slægten og de oplysninger der er modtaget.
78. Worsøe 1997 (se note 76).
79. Som en velskrevet og vidt favnende introduktion skal især fremhæves kapitlet »Skovfolk, viden og kunnen« i Bo Fritzboer: *Kulturskoven. Dansk skovbrug fra oldtid til nutid*, København 1994, s. 346-369. Et eksempel på en af datidens forstmænd gives i Bo Fritzboer: *Lidt om Johan Otto Angelbergs (u)virksomhed i Danmarks skove*, Dansk Skovbrugs Tidsskrift 1989:2, s. 59 ff. For datidens skovridere henvises til: *Skovridere i Danmark 1731*, Tidsskrift for Skovvæsen 18, 1906, samt *Tillæg til Kgl. danske Forstembedsmænd 1660-1790*, Tidsskrift for Skovvæsen 21, 1909; begge af Poul Bredo Grandjean.
80. Et godt indtryk af ryttergodsarkivernes indhold får man ved at studere *Arkivregistraturer 3. Godsarkiver 1: Ryttergodserne*, Landsarkivet for Nørrejylland 1971 (2. oplag 1989).
81. Rentekammerets arkiver opbevares i Rigsarkivet, og guiden til dette hedder ikke overraskende *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse I-IV*, Wilhelm v. Rosen (red.), København 1983-1991. I anden sammenhæng er det blevet påpeget, at kronen i begyndelsen af 1700-tallet omlagde den lokale skovadministration og lod bygge skovfogedhuse ude i skoven. Dermed var der en gruppe af husmænd som fik skovfogedarbejdet til hovederhverv, og denne udflytning var begyndelsen til den professionalisering af skovbrugsfaget der kendetegner det følgende århundrede (Bo Fritzboer: *Dansk skovlandbrug 1400-1800. En intro-*

duktion, Bol og By 1994:1, s. 20). Derimod kendes skovri-derembedet længere tilbage i tiden, og antagelig var der op imod 40 kongelige skovridere i slutningen af 1500-årene (Fritzboer 1994 (se note 79), s. 346 f samt Øjvind Borggreen: *Den danske kronens træforsyning og skovpolitik 1550-1650*, Bol og By 1994:1, s. 55).

82. Harald Jørgensen: *Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970*, Administrationshistoriske studier 11, København 1985, s. 357.
83. *Kraks Blå Bog 1957*; Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse II. afd. 4. bind (se note 81), s. 1606; Jørgensen & Skrubbeltrang 1942 (se note 68), s. 475 f.
84. *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse II. afd. 4. bd.* (se note 81), s. 1942.
85. *Arkiver fra finans, forsikrings- og servicevirksomheder, erhvervsorganisationer m.v.*, Erhvervsarkivets Arkivoversigter 3, Århus 1995, s. 171 ff.
86. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Nørrebrogade 66D, 2200 Kbh. N. Tlf. 35 36 15 22. Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum. Folehavevej 15, 2970 Hørsholm. Tlf. 45 86 05 72.
87. »Guiden« til forsvarets arkiver hedder *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse III. Afd. 1. Bind: Forsvarets Arkiver. Vejledning og oversigt I. Hæren 1660-1980*, Vagn Aage Petersen (red.), København 1984. Tilsvarende bind vedrørende Søværnet, Flyvevåbnet og Hjemmeværnet er under udarbejdelse. Det kgl. Garnisonbibliotek på Kastellet kan være behjælpelig med forespørgsler af militærhistorisk karakter, herunder om de såkaldte Jægerkorps (1785-).
88. Om enkekasser kan man bl.a. læse i J. O. Bro Jørgensen: *Forsikringsvæsenets Historie i Danmark indtil det 19. Aarhundrede*, København 1935. Arkiverne er omtalt i *Enevældens Finansarkiver* (Vejledende arkivregistraturer XXIII). København 1996, s. 245ff. og 241.

Jørgen Ganshorn: Skovbrugets bygninger

89. Der findes ikke specifik litteratur om skovvæsenets bygninger. Der kan henvises til generelle arkitekturhistoriske indføringer f.eks. *Danmarks Bygningskultur*, København 1963 og *Danmarks arkitektur*, København 1980. For en omfattende litteratur om landbrugets bygninger kan henvises til *Landbrugets bygninger 1850-1940*, Skov- og Naturstyrelsen 1996.
90. For de kongelige skoves vedkommende findes ret righoldige kilder til bygningshistorien i Rigsarkivet, Rentekammeret, Forst- og jagtsager gruppe 13: Bygningssager.
91. Landsarkivet for Fyn: Brahesminde godsarkiv. 1738-1918 inventarier for alle fire hovedgårde, Tegninger af hovedgårdsbygninger 1896-1907, indeholder bl.a. gl. Møllegård og bygmesterens bolig, 1843-1865 Tegninger og grundrids af fæstegårde mm, Diverse sager vedrørende bygningsvæsenet, Diverse vedrørende skovvæsenet.

Mogens Hansen: Hede bliver til skov

92. Som generel introduktion til hedens historie kan henvises til *Danmarks natur* 7, Arne Nørrevang & Jørgen Lundø (red.), København 1980 (3. udg.), der dog for hededannelsens natur- og kulturhistorie nu må erstattes af blandt andet Bent Odgaard: *Vestdanske lyngheders oprindelse og fortidige udnyttelse*, Bebyggelsehistorisk Tidsskrift 19, 1990, s. 117-129; hedeopdyrkningen behandles selvstændigt i Fridlev Skrubbeltrang: *Det indvundne Danmark*, København 1966, mens den seneste oversigt over hedeskovbrugets særlige vilkår findes i Per F. Tøttrup: *Hedeskovbrug*, Dansk Skovbruks Tidsskrift 1997:2 (Festskrift: Dansk skovbrug i 100 år), s. 334-351.
93. Jørgen Selmer: *Københavnplantagerne ved Vorbasse*, Mark og Montre. Fra sydvestjyske Museer 1988. Samme: *Et skovarbejderhjem i Vorbasse*, Arv og Eje. Årbog for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening 1989. Samme: *Fromssejer. En københavnplantage i Vestjylland*, Ebeltoft 1993. Viggo Hansen & Jørgen Selmer: *To midtjyske hedesogne – Grindsted og Vorbasse*, Bygd 1990:1.
94. Arkiver fra finans-, forsikrings- og servicevirksomheder, erhvervsorganisationer m.v., Erhvervsarkivets Arkivoversigter 3, Århus 1995, s. 171 ff.
95. Valdemar Andersen: *Vorbasse. Et hedesogns historie*, Kolding 1963, s. 172 ff. Samme: *Den jyske hedekolonisation*, Århus 1970. Jørgen Nielsen: *Hedens Grannelund. Statens plantageanlæg på de jyske heder 1788 – 1863*, Herning 1988, s. 13 og s. 32. Peter Henningsen: *Hedens hemmeligheder. Livsvilkår i Vestjylland 1750 – 1900*, Grindsted 1995, s. 88 ff.
96. Peter Henningsen 1995 (se note 95), s. 62 ff.
97. Jørgen Nielsen 1988 (se note 95), s. 10.
98. Harald Skodshøj: *Houborg Plantage i hundrede år*, 1966.
99. *Høllund Sogård Plantage i hundrede år 1877-1977*, Vibeke Fischer Thomsen (red.), 1977.
100. N. Kr. Mortensen og Birthe Børgesen: *Der vokser skov på heden*, Historisk Samfund for Ribe Amt 1984.
101. Carl Georg Bech: *Gyttegård Plantage*, Egnsbogen Grindsted – Billund 1985.
102. I andre dele af Jylland har plantningsaktiviteten været betydeligt større. Se f. eks. Carsten Porskrøg Rasmussen: *Skovrejsning i Sønderjylland. A/S Plantningselskabet Sønderjylland 1919-94*, Padborg; Kristian Marius Jensen: *Opgivne og tilplantede landbrugsarealer i Jylland*, Atlas over Danmark II:1, København 1976.
103. Verner Bruhn: *Myter og mønstre i historien om Vestjyllands udviklingshistorie i Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914*, Flemming Just (red.), Esbjerg 1984.
104. Anette Tonn-Petersen: *Hedebonden – en utraditionel udstilling om et traditionelt emne*, Mark og Montre. Fra sydvestjyske Museer 1989, s. 91 ff.
105. Peter Henningsen 1995 (se note 95), s. 112.
106. Kenneth Olwig: *Nature's Ideological Landscape*, 1984 (på dansk i revideret udgave i 1986: *Hedens Natur*).
107. Jørgen Selmer 1988 (se note 93).
108. Inger-Marie Børgesen og Kirstine Due: *Vi startede med en*

ko og en kat! – nybyggere på heden i 1900-årene, Ribe Amts Museumsråd 1990.

109. Finn Helles: *Jobskabelse i private plantager i en midtjysk hederregion 1866-1929*, Bøl og by 1986:1.

Jesper Laursen: Skov og jagt

110. H. Mundt og C. Weismann: *Oversigt over danske Skovdistrikter og Deres Bestyrelse August 1903*, København 1905, s. 144-45.
111. Johan Rasmussen: *Erindringer fra Frijsenborg i Tiden 1/6 1882 til 1/10 1941*. Stencil u.å., s. 8. Trykt i uddrag i Olav Kjersgaard, Kirsten Olesen og Harry Petersen (red.): *Skovens Folk Fortæller II*, Hørsholm 1990.
112. Johan Rasmussen u.å. (se note 111) s. 1.
113. Johan Rasmussen u.å. (se note 111) s. 3-5
114. *Jægerbogen* 1945 s. 17.
115. Frijsenborg Godsarkiv: »Ansættelseskontrakter«, »Jagtjournaler« og »Jagtrengskaber« kolonne: »Skydepenge«.
116. Johan Rasmussen u.å. (se note 111) s. 21.
117. Frijsenborg Godsarkiv: »Jagtlejekontrakter« og »Jagtrengskab« kolonne: »Leje af jagt«.
118. Sager om ulovlig jagt registreret i Frijsenborg Godsarkiv: »Lensesidderens Sagsjournal 1870-1891«.
119. Lars Christian Nielsens erindringer opbevares i original på Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum. Trykt i uddrag i Lars Christian Nielsen: *Skytte-Lars. En krybskyttes erindringer 1874-1930*, Ebeltoft 1987, s. 133-34. Om krybskytteri, se desuden Jesper Laursen: *Krybskytter i Danmark*, Ebeltoft 1986.
120. Lars Christian Nielsen, 1987 (se note 119) s. 137.
121. Frijsenborg Godsarkiv: »Kassebog for Avlsgaarden Fuglsang fra 1. Juli 1903-1. Juli 1904«.
122. Johan Rasmussen u.å. (se note 111) s. 52.
123. Johan Rasmussen u.å. (se note 111) s. 8.
124. Frijsenborg Godsarkiv: »Jagtens Regnskab«, kolonne: »Fredning mod Vildt«.
125. Frijsenborg Godsarkiv: »Skovens Regnskab«, kolonne: »Fredning mod Vildt« og bilag hertil.
126. Frijsenborg Godsarkiv: »Skovens Korrespondance«.
127. Johan Rasmussen u.å. (se note 111) s. 52.
128. Privatarkiv: Brev fra overførster H.P. Winge til skovfoged Mikkelsen den 15.10.1897.

Bo Fritzboer: Skov og landskab

129. Gods- og herredsvise indberetninger om Fredskovsforordningens overholdelse findes fra årene 1805-48 i Rigsarkivet (RA), Rtk. 3322.382-430: Indberetninger om de private skove.
130. RA, Rtk. 3322.411.
131. RA, Rtk. 3322.411.
132. Se f. eks. Viggo Petersen: *Skindbjerglund og fredskovsfor-*

- ordningen af 1805, Fra Himmerland og Kjær herred, 19, s. 95-104.
133. RA, Rtk. 2485.15: Indberetninger om forbedringer i landvæsenet og fællesskabets ophævelse 1773-1809. Disse indberetninger indeholder fra tid til anden oplysninger om skovenes behandling.
 134. Sådanne synsforretninger, der havde hjemmel i Fredskovsforordningens § 18, findes for tiden omkring 1810, da forordningens udskiftnings- og fredningsbestemmelser skulle være effektueret, bevaret fra Svendborg amt i Rtk. 333.41: Skovreguleringssager 1806-43, fra Vejle og Viborg amter i Rtk. 3322.424: Indberetninger om de private skove 1805-48, og fra Ålborg, Randers og Århus amter i Rtk. 333.11: Forstaf-handlinger, rejseberetninger og betænkninger indsendt til Rentekammeret 1794-1840.
 135. RA, Rtk. 3322.411.
 136. RA, Rtk. 2485.15.
 137. Bo Fritzboøger: *Kulturskoven. Dansk skovbrug fra oldtid til nutid*, København 1994, s. 319 ff.
 138. *Fæstebonde i Nr. Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786-1797*, Jens Holmgaard (udg.) København 1969, s. 106, 110.
 139. RA, Christian Vs Matrikel, MB 1370: Middelsom herreds eng-, skov- og græsningstaksation.
 140. Ældste Danske Archivregistraturer II, Silkeborgske Registratur, København 1860, s. 61.
 141. C. A. Thyregod & M. H. Rosenørn: Actstykker fra Hemmestrup, Samlinger til jydsk Historie og Topografi 2, 1868-69, s. 175-82 (176 ff).
 142. ÆDA 2 (se note 140), 218: Viborg Stifts Breve, s. 218.
 143. Kr Sk 1 (se note 149), s. 388, 4/2 1617.
 144. RA, Rtk. 333.71: Protokol over skovene i Lolland og Falster 1806.
 145. Holger Hjelholt: *Falsters Historie* 2, København 1935, s. 573 ff.
 146. Matriklen 1662 der består af amtsvise protokoller, findes i Rtk. 311.75-96. Dens afløser, der findes som selvstændig arkivalisk enhed i Rigsarkivet, udarbejdedes allerede i 1664, og de meddeler begge to gårdes, landsbyers og godssers skovherlighed i form af taksationer.
 147. RA, Christian Vs Matrikel nr. 588: Falsters Nørre herreds eng-, skov- og græsningstaksation 1682.
 148. Om anvendelsen af hhv. skovtaksationer (standardiserede mål anvendt i skøder, matrikler o. lign.) og oldentaksationer (konkrete, årlige skøn) se Bo Fritzboøger: *Ældre danske skovtaksationers tolkning og anvendelse til belysning af skoves størrelse*, Fortid og nutid 37, 1990, s. 126-143.
 149. 1/10 1604. Forud for 15-1600-årenes mange mageskifter gik som regel grundige vurderinger af de godsmasser, der skulle byttes. I disse vurderinger, som for krongodssers vedkommende er bevaret i den kronologisk ordnede *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark I-V* (= Kr Sk), L. Laursen (red.), København 1892-1955 findes derfor også ofte beskrivelser og taksationer af skov.
 150. Chr. Lisse (udg.): *Lolland-falsterske herredsbøger, decimantlister m. v. fra tiden efter reformationen* 2, Odense 1990, s. 90.
 - Lister over kirkeligt gods, herunder de såkaldte herredsbøger, at hvilke flere er udgivne og som ellers findes i landsarkivernes provstiaarkiver, indeholder ofte oplysninger om skov.
 151. Rtk. 333.17: Forskellige beskrivelser af kronens skove i Danmark 1698-1740 og 3323.118: Breve til overjægermesteren fra Lolland-Falster 1730-70 indeholder tilsvarende oplysninger om ialt ca. 900 kongelige skove over hele landet.
 152. Udskiftningskort fra årtierne omkring 1800 tegnet i målestokken 1:4.000 er nogle af de mest indholdsrige kilder til kulturlandskabets historie. Kortene blev tegnet i to eksemplarer, hvoraf den ene række i dag findes i Kort- og Matrikelstyrelsen, mens den anden skal søges i private godsarkiver (byens største lodsejer). Fra 1804 blev de mest nøjagtige udskiftningskort anvendt som matrikelkort med betegnelsen Original I, som imidlertid tillige dækkede nytegnede kort over de bebyggelser, hvor fra nøjagtige udskiftningskort ikke fandtes. De ikke-anvendte, unøjagtige kort er henlagt med betegnelsen Ældste Original.
 153. Selvom den såkaldte Gram-Langenske Forstordning kun blev gennemført i Nordsjælland, findes disse taksationer, som altså nåede at blive udformet inden krongodssalgene 1764-74 (i Rtk. 333.111: Foranstaltninger i anledning af den nye forstindretning 1763-71) bevaret fra Koldinghus, Falsters, Møns og Vordingborg Rytterdistrikter samt krongodset på Fyn.
 154. Landsarkivet for Sjælland (LAS), Falsterske retsbejtemarkkiver før 1919, Falsters birk, Skovhugst 1738-73 (12.12.1743).
 155. Taksationen findes indbundet sammen med G. Ulrichs driftsplan for Bådesgårds skove i RA, Rtk. 333.75: Forstplan for det bådesgårdske forstistrikt 1818, mens det tilhørende kortmateriale findes i Kort- og tegningsamlingen, Rtk. 335 II, 6a samt i flere eksemplarer i LAS, Kortsamlingen gruppe 33.
 156. Rigsdagstidende 1867/68, sp. 1593 ff, 5229 ff.
 157. L. Falbe Hansen: *Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt* 2, København 1889 (repro. 1975), s. 51 f; *Skove og pluntager 1990*, Skov- og Naturstyrelsen og Danmarks Statistik (udg.), København 1993.
- Artiklen er blevet til inden for rammerne af forskningsprojektet »Grænser i landskabet« under forskningsrådsprogrammet »Menneske, landskab og biodiversitet«.

Charlotte S.H. Jensen:

På grænsen til den anden verden

158. Mads Lidegaard: *Danske træer fra sagn og tro*, Viborg 1996, s. 21-32.
159. Siegfried Svane: *Danske Helligkilder*, København 1984, s. 93.
160. Samme s. 139. En anden tradition vil dog vide, at kildevældet skyldes drabet på den gudfrygtige »fru Risc« og hendes to sønner, der angiveligt blev myrdede på stedet.

161. Just Matthias Thiele: *Danmarks Folkesagn* 2, København 1968, s. 26. Hellig Kors kilde ligger stadig inde i skoven på vejen til Ulkestrup. Idag er der både et stort trækors og en forfalden kildeblok på stedet, som ikke kan ses fra vejen. Hellig Kors kilde kaldes også Den Gode Kilde, – i modsætning til Den Onde Kilde, som ligger et stykke længere fremme. Den har sandsynligvis fået sit navn, fordi den har sit udspring på Leedsbjerg, der er blevet fortolket som Den Ledes Bjerg. Iøvrigt findes der stadig et kors på stedet – dog af træ!
162. En typisk beretning findes fx Thiele 1968 (se note 161) s. 106 i sagnet om den nu forsvundne Sct. Søren's kilde i Vemmetofte sogn.
163. Charlotte S.H.Jensen: *Røverhistorier*, Ebeltoft 1994, s. 10-12 og s. 72 ff.
164. Evald Tang Kristensen: *Gamle Folks fortællinger om det jyske Almuelev* 1, København 1987, s. 150-151, nr. 351-353.
165. Evald Tang Kristensen: *Danske Sagn* 5, København 1980, s. 601, nr. 2115.
166. Samme s. 601, nr. 2116.
167. Samme nr. 2118. Iøvrigt kendes der et konkret eksempel på, at en person, som man mente havde forbrudt deres ret til at hvile i kirkegårdens kristenjord istedet blev begravet i en skov. I 1811 blev en corporal Binger, som slog en fælstersk bondekone ihjel for bagefter at begå selvmord, begravet i Eskebjerg skov – sognets kirkebog oplyser ovenikøbet, at begravelsen foregik »ved nattetide«. LAK, Kirkebog for Ønslev sogn.
168. Bengt Holbek & Iørn Pio: *Fabeldyr og sagnfolk*, Roskilde 1977, s. 89-90.
169. Evald Tang Kristensen: *Danske Sagn* 2, København 1980, s. 21 nr. 81.
170. Samme s. 14, nr. 53.
171. Samme s. 21, nr. 80.
172. Iørn Pio: *Nye veje til folkevisen*, Århus 1985, s. 182-190.
173. Gunnar Granberg: *Skogsrådet i yngre nordisk folketradition*, Skrifter utgivna av Gustav Adolfs Akademien för Folkelivsforskning 3, Uppsala 1935, s. 35 ff. Det kan dog også hende, at ellemænd eller -drenge opfattes som beskyttere for deres kvinder i dansk tradition. I sagnene om den brændte ellevinde råber ellepigen som regel på en mandlig artsfælle, når hun er blevet sveden af den kæp, som f. eks. en milebrænder har stukket op under hendes skorter.
174. W. Liungmann: *Sveriges Sägner*, Stockholm 1959, s. 243-247.
175. Andreas Faye: *Norske Folkesagn*, Oslo 1948, s. 41.
176. Jöcum Stattin: *Niicken*, Lund 1984, s. 51 f.
177. Evald Tang Kristensen: *Danske Sagn* 1, København 1980, s. 314-324.
178. Evald Tang Kristensen: *Danske Sagn* 3, København 1980, s. 386, nr. 1971.
179. Samme s. 395, nr. 2029 og 2030.
180. Maurice Godelier: *Bas och överbyggnad. Studier i marxistisk antropologi*, Stockholm 1975.

Om forfatterne

Jesper Laursen, født 1951, arkæolog og forlægger. Forestod kulturhistorisk registreringsprojekt i Århus-skovene 1981 og i Århus Amts skove 1986-92. Projektansat ved Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum i forbindelse med forskningsprojektet »Herregårdsjagtens historie i Danmark 1880-1930«, som er finansieret af Statens Museumsnævn og Skov- og Naturstyrelsen. Har skrevet bøger og artikler om arkæologiske og kulturhistoriske emner.

Erik Holmsgaard, født 1921, forstkandidat 1946, dr. agro. 1955, forstander for Statens Forstlige Forsøgsvæsen 1953-91. Han har navnlig publiceret i Det Forstlige Forsøgsvæsen i Danmark, men også været redaktør af *Drift af små skove og plantager* (2. Udg. 1990). Siden 1959 ejer af flere skovparceller i Frejlev Skov, hvor han elsker at gå på skovarbejde med sin kone, Margrethe.

Bente Jessen Graae, født 1965, er phd-studerende på Økologisk Afdeling, Botanisk Institut, Københavns Universitet. Har blandt andet skrevet *A comparison of understorey vegetation between untouched and managed deciduous forest in Denmark* (1997, sammen med Vibeke Steen Heskjær) og *Særligt beskyttet naturskov – lokaliteter i statsskovene 1-2* (1997, sammen med Erik Buchwald).

Peter Milan Petersen, født 1941, er lektor på Økologisk Afdeling, Botanisk Institut, Københavns Universitet. Har bl. a. skrevet *En botanisk beskrivelse af ni småskove på Røsnæs med præg af tidligere tiders drift* (Flora og Fauna 1988:1, s. 15-22) og *Flora, vegetation, and soil in broadleaved ancient and planted woodland, and scrub on Røsnæs, Denmark* (1994)

Ebbe Bøllehuus, født 1943, blev som søn af en skovløber belært om at han skulle blive håndværker og i hvert fald ikke noget med skovbrug. Han blev derfor bådebygger og kom senere til at arbejde som tømrer og snedker i nogle år indtil han i 1970 alligevel blev skovarbejder. Siden kom han til Skovskolen hvor han var faglærer i 11 år hvorefter han blev ansat i Skovteknisk Institut (nu Forskningscentret for Skov & Landskab).

Lilly Wiberg, født 1933, mag.art. i europæisk etnologi. Hun arbejdede i studietiden 1983-84 for Søllerød Museum med undersøgelser og udstilling over emnet: »Skovene omkring Søllerød« og 1984-87 for Roskilde og Køge museer med udvidede undersøgelser af arbejdsliv og levevilkår på Vallø skovdistrikt. 1993-96 for Vestsjællands, Roskilde og Frederiksborg amtsmuseumsråd med undersøgelse af fritidsudnyttelsen af Roskilde Fjord og Isefjord, et delaspekt af en større kystkultur-undersøgelse i nævnte område. Har bl. a. skrevet *Skovene omkring Søllerød – om skovdrift og arbejdsliv* (1984, sammen med Nina Fabricius og Lykke Pedersen).

Tommy P. Christensen, født 1955, cand. mag., leder af Herlev Kommunes Lokalarkiv. Redaktør af Personalhistorisk Tidsskrift 1988-97, hvortil han har bidraget med flere artikler og anmeldelser. Han har i en årrække undervist i slægtsforskning, arkivkundskab og gotisk skriftlæsning.

Jørgen Ganshorn, født 1955, arkitekt maa. 1982-87 egen tegnestue i København og Kalundborg, 1987-89 sagsarkitekt i Planstyrelsens restaureringskontor, 1989-96 leder af frilandsmuseet Den fynske Lands-

by, fra 1996 indehaver af Tegnestuen Ganshorn ApS, der har specialiseret sig i restaurering. Er forfatter til en lang række artikler om bygningshistorie og byggeskik.

Mogens Hansen, født 1949, cand. phil. i forhistorisk arkæologi fra Århus Universitet 1978. Museumsinspektør og museumsleder ved Vesthimmerlands Museum 1985-95, og museumschef ved Grindsted Vorbasse Museum siden 1995.

Bo Fritzboeger, født 1958, phd i historie. Har som forskningsadjunkt ved Institut for historie (Køben-

havns Universitet) og ekstern lektor ved Institut for økonomi, skov og landskab (Landbohøjskolen) skrevet flere artikler og bøger om skovhistoriske emner, bl. a. *Kulturskoven. Danske skovbrug fra oldtid til nutid* (1994).

Charlotte S. H. Jensen, født 1961, mag. art. i nordisk folkemindevidenskab 1987. Arkivformidler ved Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, samt redaktør af historiemagasinet »Siden Saxo«. Har skrevet en række artikler om folkløse og kulturhistorie samt bl. a. bogen *Røverhistorier – sagn og virkelighed* (1994).